

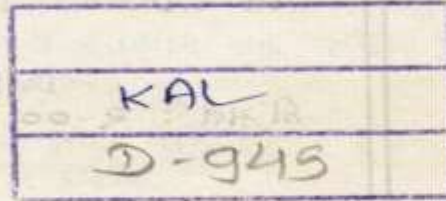
29 DEC 2010

2.00/

સરદાર વ.લ્લભભાઈ પટેલ

લેખક :

સુકુલભાઈ કલાથી

પ્રકાશક :

ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ.

સંસ્થા વસાહત, રાવપુરા, વડોદરા-૧

*

પ્રકાશક :

અ'બાલાલ જી. પટેલ

બી કેમ. એલએલ. બી.

મંત્રી : ગુ. પુ. સ. સ. મંડળ લિ.

સંસ્થા વસાહત, રાવપુરા, વડોદરા.

*

(C) સર્વાધિકાર લેખકને સ્વાધીન

*

પ્રથમ આવૃત્તિ

જૂન ૧૯૭૫

*

પ્રત ૨૫૦૦૦

*

ક્રીમત : ૨-૦૦

*

મુદ્રક :

બિન્દુ પ્રિ. પ્રેસ, પટેલ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એસ્ટેટ,

પ્રતાપનગર, વડોદરા.

પ્રકાશકીય

ગુજરાતના ખમીરવંતા પનોતાપુત્ર, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અજોડ સેનાની, નવભારતના શિલ્પી, અને મહાન મુતસદ્દી સ્વ. શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની જન્મ શતાબ્દીના શુભ અવસરે એ વિરલ વિભૂતિની પ્રેરક જીવન યાત્રાનું સુરેખ દર્શન ગુજરાતની ઉગતી પેઢીસમા વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનો પામે અને એમાંથી પ્રેરણા મેળવે એ ઉદ્દેશથી આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કરતાં આ સહકારી સંસ્થા આનંદની લાગણી અનુભવે છે.

આ પુસ્તકમાં લેખકે સરદારશ્રીની સમગ્ર જીવનકથાને ખમીર અને ખુમારીભર્યા, પ્રેરક પ્રસંગો વડે સંક્ષિપ્તમાં ચૂંચી લઈને સરળ છતાંય આકર્ષક શૈલીમાં રજૂ કરી છે, જે એના વાચકોને પ્રેરણા પીચુપ પમાડશે એની ખાતરી છે.

વડોદરા વિભાગ પુસ્તકાલય મંડળ તરફથી ચેતનારી આગામી ૨૫મી શિષ્ટ વાચન પરીક્ષા માટે પણ આ પુસ્તક પસંદ કરવામાં આવ્યું છે જે બદલ આભાર સહ અમે પુનઃ આનંદની લાગણી વ્યક્ત કરીએ છીએ.

આ પુસ્તકના સફાઈદાર મુદ્રણ કાર્ય માટે બિન્દુ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના સંચાલકોના અમે આભારી છીએ.

વડોદરા.

તા. ૩૦-૫-૭૫

અ'બુભાઈ ડી. પટેલ

અધ્યક્ષ

લેખકના બે બોલ

આપણા સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવભાઈ દિવટિયાએ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને બિરદાવતાં યોગ્ય જ કહ્યું છે :

‘યત્ર યોગેશ્વરો ગાંધી વલ્લભસ્થ ધૂર્ધર : ।
તત્ર શ્રીચિજ્ઞો ભૂતિ ધ્રુવા નીતિમંતિમમ ॥’

‘જહાં યોગેશ છે ગાંધી, અને ધૂર્ધર વલ્લભ;
ત્યાં શ્રી, જય, ત્યાં ભૂતિ, નીતિ નિશ્ચલ માનું હું.’

આમ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધર અર્જુનની ભેટીની સાથે સરખાવી શકાય એવા મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદારશ્રીનાં જીવન આપણને પ્રેરણા આપનારાં છે.

સરદારશ્રીની જન્મ-શતાબ્દીના મંગળ વર્ષમાં સરદારશ્રીનું જીવન નાનાંમોટાં સૌ વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરક ભાથું પૂરું પાડે એવું છે. સરદારશ્રીનો ત્યાગ, તેમનો પુરુષાર્થ, તેમની તિલક્ષા, નિર્ભયતા, તેમની સત્યનિષ્ઠા, અભ્યાસશીલતા, યોગીસમી સ્વસ્થતા અને ધીરજ વગેરે કેટલાય ગુણો આપણને પ્રોત્સાહક થઈ પડે એવા છે.

આજની ઊગતી પેઢી આ નાનકડા જીવનચરિત્રમાંથી પ્રેરણા મેળવી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનાં વિસ્તૃત જીવન ચારિત્ર, ભાષણો, લેખો, પત્રો વગેરેનો અભ્યાસ કરવા તરફ વળશે, તો મારો આ નમ્ર પ્રયાસ સાર્થક થયેલો ગણાશે.

—સુકુલ કલાથી

* અનુક્રમણિકા *

૧ સરદારશ્રીનું પ્રેરક જીવન	૧
૨ ચરોતરમાં જન્મ	૨
૩ તેજદાર માતા-પિતા	૪
૪ પ્રાથમિક વિદ્યાભ્યાસ	૭
૫ હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ	૯
૬ વિદ્યાર્થી-કાળનાં પરાક્રમો	૧૨
૭ મટ્રિક પછી શું ?	૧૭
૮ કંઠજી અને પોતા સરદાર	૨૦
૯ વકીલ તરીકે ઝળકી ઊઠ્યા	૨૪
૧૦ વકીલાતનો રંગ	૨૭
૧૧ સરદારનો બંધુભાવ	૩૩
૧૨ સરદારનો ગૃહસ્થાશ્રમ	૩૬
૧૩ વિલાયતમાં વિદ્યાભ્યાસ	૩૯
૧૪ બેરિસ્ટર સરદાર	૪૨
૧૫ મહાત્મા ગાંધીજીના સમાગમમાં	૪૬

૧૬ ખેડા સત્યાગ્રહ	૪૯
૧૭ ગાંધીભક્ત સરદાર	૫૩
૧૮ નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ	૫૯
૧૯ બોરસદ સત્યાગ્રહ	૬૨
૨૦ રેલસંકટમાં વહારે ધાયા	૭૦
૨૧ બારડોલી સત્યાગ્રહ	૭૩
૨૨ ગાંધીજી સાથે ચવરડા બેલમાં	૮૩
૨૩ સરદારનું 'સ્વેચ્છા-નિવારણ કાર્ય'	૮૭
૨૪ ખાદીધારી સરદાર	૯૧
૨૫ પુત્ર અને પિતા તરીકે સરદાર	૯૪
૨૬ 'હિંદ છોડો' ની આખરી લડતમાં	૧૦૩
૨૭ દેશની કટોકટીની વેળાએ	૧૦૬
૨૮ સરદારની અભૂતપૂર્વ કામગીરી	૧૦૮
૨૯ વીરની અંતિમ વદાય !	૧૧૧
૩૦ સરદારશ્રીનાં પ્રેરક વચનો	૧૧૩

૧. સરદારનું પ્રેરક જીવન

यत्र योगेश्वरो गांधी बहुमध्य धूर्तः ।

तत्र धीविजयो भूतिर्धुवा नीतिमतिर्मम ॥

‘જ્યાં યોગેશ છે ગાંધી અને ધૂર્ત વહલભ;

ત્યાં શ્રી, જય, ત્યાં ભૂતિ, નીતિ નિશ્ચલ માનું હું.’

આ શબ્દો આપણા એક અગ્રગણ્ય સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ દિવેડિયાના છે.

૧૯૩૧ ની સાલમાં કરાંચી મુકામે કોંગ્રેસની બેઠક મળવાની હતી.

તે વખતે દેશનું વાતાવરણ ખૂબ જ તંગ અને વિષાદભર્યું હતું.

વીર ભગતસિંહ અને તેમના સાર્થીઓને અંગ્રેજ સરકારે ફાંસીએ ચડાવ્યા હતા !

એટલે આપણા દેશના નવમુવાનો ખૂબ જ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા.

આવા કપરા સંજોગોમાં સરદાર વહલભભાઈ પટેલને કોંગ્રેસની ધુરા વહન કરવાનું આવી પડ્યું.

સરદારશ્રીએ આ ભારે જવાબદારી સ્વસ્થપણે સ્વીકારી લીધી.

એની કદર આપણા વયોવૃદ્ધ નરસિંહરાવભાઈએ ઉપર લખેલા શ્લોકો દ્વારા કરી હતી.

શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની યાદ અપાવે એવા મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની વિરલ બેઠીએ આપણા દેશની આઝાદીની લડતમાં અણમોલ ફાળો આપ્યો છે. સરદારશ્રીએ તો ગુજરાતને આખા દેશમાં અને જગતમાં ગૌરવ અપાવ્યું છે.

એક સામાન્ય ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મેલા વલ્લભભાઈ પટેલ આપણા સૌના સરદાર શી રીતે બન્યા એ ગૌરવગાથા આપણી આજની ઊગતી પેઢીને પ્રેરણા આપે એવી છે. સાંભળો, આપણા સરદારની ગૌરવગાથા.

૨.

ચરોતરમાં જન્મ

આપણા ગુજરાતમાં ખેડા જિલ્લા આવેલો છે. એ જિલ્લાને ખેડા સત્યાગ્રહ વખતે ગિરદાવતાં મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું હતું;

‘આ જિલ્લો ઘણો સુંદર છે.

‘લોકો પાસે દોલત છે.

‘જિલ્લામાં લીલોતરી અને સુંદર વૃક્ષો છે.

‘ગિરદાર સિવાય આવાં સુંદર વૃક્ષો મેં બીજે કોઈ જગ્યાએ નથી.

‘ગિરદારને કુદરતે સુંદરતા આપી છે.

‘પણ આ ખેડા જિલ્લાએ તો ખેડૂતોની બતમહેનત અને ખંતથી સુંદરતા મેળવી છે.

‘આ જિલ્લાના ખેડૂતો બહુ હોશિયાર અને ઉદ્યોગી છે.

‘તેમણે પોતાના પ્રદેશમાં સુંદર ઉપવન સર્જ્યા છે. એ માટે અભિમાન લેવા જેવું છે.’

આ ઉપવન સમો પ્રદેશ એ ચરોતર તરીકે ઓળખાય છે. અનેક વિવિધતાવાળા ચરોતર પ્રદેશના મધ્ય ભાગમાં આણંદ તાલુકો આવ્યો છે.

કરમસદ ગામ આણંદ તાલુકામાં છે.

કરમસદ ગામ એ સરદારશ્રીનું વતન.

ખેતીબંધા પાટીદાર કુટુંબમાં તેમનો જન્મ.

ત્યાંના પાટીદાર સ્વતંત્ર સ્વભાવના, નિખાલસ અને તેજદાર ગણાય છે.

આવા તેજદાર ગણાતા કરમસદ ગામનાં તેજદાર માળાપને ત્યાં આપણા દેશના એ મહાન અને ત્યાગી સપૂતોનો જન્મ થયો.

એ સપૂતો છે :

વીર વિકુલભાઈ પટેલ,

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ.

બંને સગા ભાઈ થાય.

સરદાર વલ્લભભાઈની જન્મતિથિ ૩૧મી ઓક્ટોબર ૧૮૭૫ ગણાય છે.

તે જમાનામાં ઘરમાં કોઈને એમની જન્મ તારીખની ખરોબર ખબર નહિ !

એટલે વલ્લભભાઈના મેટ્રિકના સર્ટિફિકેટમાં જે તારીખ મળી, એ જ માન્ય કરવામાં આવી છે.

સરદારશ્રીનું મોસાળ છે નડિયાદ.

તેમનો જન્મ નડિયાદમાં થયો હતો.

તેજદાર માતાપિતા

એમ કહેવાય છે કે, પંજબમાંથી લેઉવા પાટીદારો ગુજરાતમાં આવેલા.

એ લોકોએ નડિયાદ, વસો, કરમસદ, ભાદરણ, ધર્મજ, સોજિત્રા વગેરે બાર ગામો વસાવેલાં.

એમાં આ છ ગામ મોટાં અને વિશેષ કુળવાન ગણાય છે.

કરમસદ ગામ વસાવનાર મૂળ એક જ પુરુષ હતા.

એટલે કરમસદમાં રહેનારા બધા પાટીદારો મૂળ એક જ કુટુંબની પ્રજા ગણાય.

એ કુટુંબના વંશજો જુદી જુદી ખડકીઓમાં વસેલા છે.

અવેરભાઈવાળી ખડકીમાં વસ્તી કાંઈકે વધારે. એટલે અવેરભાઈ પાસે દસેક વીધાંજ જમીન આવેલી.

વળી અવેરભાઈનું ખેતીમાં જરાય ધ્યાન નહિ. એટલે સ્થિતિ ગરીબ રહેલી.

અવેરભાઈ એ સરદાર વલ્લભભાઈના પિતાશ્રી. માતૃશ્રીનું નામ હતું લાડબાઈ.

પિતાશ્રી અવેરભાઈ સ્વતંત્ર મિજાજના અને કડક સ્વભાવના હતા. ઘરની સ્થિતિ સાધારણ હતી; છતાં કોઈપણ બાબતમાં કોઈથી દબાય તો શાના જ ?

અવેરભાઈ પહેલેથી જ ધર્મપરાયણ વૃત્તિના હતા. સ્વામીનારાયણના પરમ ભક્ત. મંદિરમાં વધારે વખત ગાળતા.

અવેરભાઈ મંદિરમાં કદી બેસી રહેતા નહિ. માળા ફેરવતા બંધ, ભજન ગણગણતા બંધ અને આંટા મારતા બંધ.

સરદાર વલ્લભભાઈ પણ ઘરમાં હોય, ત્યારે એક ઠેકાણે બેસી રહેતા નહિ. આમથી તેમ આંટા માર્યા કરતા.

એ ટેવ સરદારને પિતાશ્રી તરફથી વારસામાં મળેલી.

અવેરભાઈને વિદુલભાઈ, વલ્લભભાઈ વગેરે ભાઈઓ 'મોટાકાકા' કહેતા.

ગામમાં સૌ અવેરભાઈને 'રાજબા' કહેતા.

અવેરભાઈ ગામની પંચાયતમાં કદી ભાગ લેતા નહિ. સૌ કોઈ એમની આમન્યા રાખતું. કોઈના વાંકે હોય અને તેઓ બે શબ્દ કહે, તો સૌને સાંભળવા પડતા.

૧૮૫૭ની સાલમાં આપણા દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સામે ક્રાંતિ ઘડી હતી.

એ ક્રાંતિમાં અવેરભાઈએ અંગ્રેજીની રાણીના પ્રદેશમાં ભાગ લીધો હતો.

બેત્રણ વર્ષ સુધી ઘેર એમનો પત્નો લાગ્યો ન હતો. તેઓ કોઈને કહ્યા વિના જ ઇન્દોર તરફ ચાલ્યા ગયા હતા.

એ વેળાએ મહારાવ હોલકરે અવેરભાઈને કેદ કર્યા હતા.

કેદ કરી પોતાની સામે બાંધી રાખતા.

એક દિવસ મહારાવ શેતરંજ રમતા હતા.

શેતરંજમાં બંધારે રાજા ખોટી ચાલ ચાલતા, ત્યારે અવેરભાઈથી રહેવાતું નહિ. તેઓ બોલી બેઠતા :

'રાજા, ફલાણું મહોરું આમ ચલાવો.'

મહારાવ એમનું કૌશલ્ય જોઈને અક્રિત થઈ ગયા. તેમણે અવેરભાઈને મુક્ત કરી દીધા અને પોતાના મિત્ર તરીકે રાખ્યા.

પાછલી અવસ્થામાં ઝવેરબાપાએ ગામના સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં જ સૂવા-ઘેસવાનું રાખ્યું હતું.

તેઓ એ અવસ્થામાં એક વેળા જમતા અને જમવા માટે જ ઘેર આવતા.

ઝવેરબાપા જીવ્યા ત્યાં સુધી દર પૂનમે વડતાલ જવાનું એકેય વાર ચૂક્યા નથી.

સરદાર પણ ઝવેરબાપા સાથે ઘણી વાર વડતાલ ગયેલા.

સરદાર સત્તર વર્ષના થયા ત્યાં સુધી પિતાશ્રી પાસે કરમસદમાં જ રહેલા અને ત્યાં સુધી નિરાહારી તથા કોઈ કોઈ વાર નિર્જળા એકાદશી વિનાની ભાગ્યે જ કોઈ એકાદશી ગઈ હશે.

ઝવેરબાપા ૧૯૧૪ના માચ માસમાં લગભગ પંચાશી વર્ષની વયે ગુજરી ગયેલા.

માતૃશ્રી લાડબા નરમ અને સુશીલ સ્વભાવનાં હતાં, ઘર ચલાવવામાં બહુ કુશળ હતાં.

ઘરની સ્થિતિ ગરીબ હતી. છતાં મહેમાન પરોણા સારી રીતે સાચવતાં.

કોઈ સાથે તકરારમાં જિતરાવનું એમના સ્વભાવમાં જ ન હતું.

લાડબા સેવાભાવી વૃત્તિનાં હતાં. પાઠોરનીનું પણ કામ કરી છૂટે.

આસપાસનાં સૌનો પ્રેમ સંપાદન કરવાની શક્તિ એમનામાં સહજ હતી.

લાડબા વહુઓને પણ સારી રીતે સાચવતાં.

નાના હીકરા કાશીભાઈ વિધુર થયા. એટલે એમનું ઘર લાડબા જ સંભાળતાં અને છોકરાઓને સાચવતાં.

લગભગ પંચાશી વર્ષની ઉંમરે સને ૧૯૩૨માં લાડબા ગુજરી ગયાં.

ત્યાં સુધી કાશીભાઈ લાડબાને બધું તૈયાર કરી આપે અને લાડબા બેઠાં બેઠાં રાંધી આપે અને સૌને જમાડે. એ પ્રમાણે ઘરનું કામ છેવટ સુધી કયું.

મહાત્મા ગાંધીજીએ રેંટિયા પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી, ત્યાર પછી લાડબા નવરાશ મળે કે તરત જ રેંટિયા લઈને બેસતાં.

સરદારને ચાર ભાઈઓ અને એક બહેન હતાં.

સોમાભાઈ, નરસિંહભાઈ અને વિઠ્ઠલભાઈ એ ત્રણ ભાઈઓ વલ્લભભાઈથી મોટા હતા અને કાશીભાઈ એ વલ્લભભાઈથી નાના હતા. સૌથી નાની બહેન ઠાણીબા. સરદારને નાની બહેન પર સવિશેષ પ્રેમ હતો.

૪.

પ્રાથમિક વિદ્યાભ્યાસ

સરદારે સાતમી ચોપડી સુધીનો અભ્યાસ કરમસદમાં જ કરેલો.

પ્રાથમિક શાળામાં ભણતા, ત્યારે ભણવાની ચોપડીઓ કરતાં આસપાસનાં ખેતરોનું અને ગામડાંઓનું એમને વધારે જ્ઞાન મળ્યું હોવું જોઈએ.

છતાં ઝવેરબાપાને વલ્લભભાઈને ભણાવવાનો શોખ બહુ. રોજ સવારના પહોરમાં ખેતરે લઈ જાય. ખેતરમાં કામ કરવા

નહિ, પણ આવતાં જતાં રસ્તે આંકના પાઠા બોલાવવા અને પલાખાં ગોખાવવા.

સરદાર સત્તર-અઠાર વર્ષના થયા, ત્યાં સુધી કરમસદમાં જ રહેલા. એટલે ખેતરમાં કામ કરવાનું તો આવેલું જ.

આ વિશે સરદાર કહેતા :

‘અમે બધા ભાઈઓએ ખેતરમાં કામ કરેલું. એકલા વિકૂલભાઈએ કઠાચ નહિ કહ્યું હોય. કારણ કે પહેલી અંગ્રેજીથી જ તેઓ અંગ્રેજી બણવા નહિયાદ મોસાળમાં રહેલા.’

આ વિદ્યાકાળ દરમિયાન સરદારને બાળપણના એમના એક શિક્ષક યાદ રહી ગયા હતા.

એ શિક્ષકને કશું પૂછવા વિદ્યાર્થી બંધ તો તે કહેતા :

‘મને શું પૂછો છો? માંય માંય બણે.’

સરદારે ખરેખર, પોતાનું બધું શિક્ષણ ‘માંય માંય બણીને’ જ કરેલું. એમાં કોઈ શિક્ષકનો કશો ફાળો હોય એમ જણાતું નથી.

સરદારે પોતાના જીવનનું ઘડતર પણ આપમેળે જ કોઈની મદદ કે એય વિના કરેલું.

કરમસદની શાળાના શિક્ષકને પોતાના જે વિદ્યાર્થીઓ સાત ચોપડી પાસ થાય, એ બધાને સીનિયર ટ્રેન્ડ માસ્તર બનાવવાની ભારે હોંશ હતી.

પરંતુ સરદારમાં નાનપણથી જ ‘મોટા માણસ’ થવાની ભારે મહત્વાકાંક્ષા હતી. એટલે કોઈ પણ રીતે આગળ અંગ્રેજી બણવું એ તો એમના મનમાં નક્કી હતું.

ગામમાં અંગ્રેજી નિશાળ ન હતી.

વિકૂલભાઈ અંગ્રેજી બણવા મોસાળમાં નહિયાદ રહેતા હતા. એટલે બીજા છોકરા વલ્લભભાઈને પણ મોસાળ મોકલવાનું અવેરળાપાને ઠીક નહોતું લાગ્યું.

એટલે સરદારે અંગ્રેજી બણવાનો મનસૂબો શી રીતે પાર પાડ્યો એના વિચારમાં ને વિચારમાં કરમસદમાં જ ચાર-પાંચ મહિના પસાર કર્યા.

૫.

હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ

સરદાર અંગ્રેજી શાળામાં જવાનો વિચાર કરતા હતા. એવામાં ત્રણ ધોરણ સુધીની એક ખાનગી અંગ્રેજી નિશાળ કરમસદમાં જ નીકળી.

સરદાર એ શાળામાં દાખલ થયા અને ત્રણ ધોરણ અંગ્રેજી બણ્યા.

તે વખતે સરદારની ઉંમર સત્તરેક વર્ષની હતી.

પછી આગળ અંગ્રેજી બણવા સરદાર પેટલાદમાં અંગ્રેજી પાંચ ધોરણ સુધીની નિશાળ હતી એમાં દાખલ થયા.

કરમસદથી છોકરાઓ છ-સાત માઈલ ચાલીને પેટલાદ શેજ જતા આવતા. સરદાર પણ એ બધા વિદ્યાર્થીઓ સાથે જવા લાગ્યા.

ગરમીની મોસમમાં શાળાનો સમય સવારનો હતો.

શાળા છ-સાત માઈલ દૂર હતી. એટલે એ બધા વિદ્યાર્થીઓએ કરમસદથી પરોઢ થતાં પહેલાં વિદાય થવું પડતું.

ખેતરાળ રસ્તા-પગથી પટેલી. એ રસ્તે વિદ્યાર્થીઓ દરરોજ પેટલાદ બચ-આવે.

એક દિવસ પાંચ છ વિદ્યાર્થીઓ વહેલી સવારે કરમસદથી નીકળ્યા.

પગથી પર ચાલતાં ચાલતાં એક વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન ખેંચાયું કે, તેમનામાંથી એક ઓછો થઈ ગયો છે !

એ વિદ્યાર્થી આગુબાગુ બેઠુંને બોલી ઉઠ્યો :

‘અર્યા’ વલ્લભભાઈ ક્યાં ગયો ?’

બીજાએ જવાબ આપ્યો :

‘એ પેલો જાણાય ! કાંઈક ગડમથલ કરે છે.’

ત્રીજાએ બુમ મારી :

‘વલ્લભભાઈ, તું શું કરે છે ? કેમ પાછળ રહ્યો ?’

વલ્લભભાઈએ જવાબમાં કહ્યું :

‘થોભો, હું આ આગ્યો.’

એમ કહીને વલ્લભભાઈ ખેતરની હદ માટે દાટેલા પથ્થરનો ખૂંટ ભેરથી હથમચાવવા લાગ્યા. તેમણે એ ખૂંટ બહારથી ખેંચી કાઢ્યો અને દૂર ફેંકી દીધો.

પછી વલ્લભભાઈ ઢોડતા ઢોડતા સાથીઓ પાસે જઈ પહોંચ્યા.

એક જણે પૂછ્યું : ‘કેમ પાછળ રહ્યો તો ?’

વલ્લભભાઈએ સહજપણે જવાબ આપ્યો :

‘રસ્તા વચ્ચે પથ્થરનો ખૂંટ વારંવાર નડતો હતો. આપણા જેવા અનેકને નહ્યો હશે. કોઈના પગ પણ અંધારે ભાંગ્યા હશે ! તેને હથમચાવી કાઢવામાં રોકાયો હતો.’

એકે જરા હસતાં હસતાં પૂછ્યું :

‘કાલો કે પછી રહેવા દીધો ?’

વલ્લભભાઈએ મક્કમ અવાજે કહ્યું :

‘રહેવા દે એ બીજા ! જેને તેને વાગે અને હરકત કરે તેને કાઢ્યે જ છૂટકો.’

‘કેટલાયને અંધારે વાગતો હશે. છતાં કોઈ એને કાઢતું નહોતું ! એટલે બધાનું દુઃખ ઊભું ને ઊભું રહેતું.’

‘કાલનો મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે, આજે તો તે કાઢી જ નાખવો. એને કાઢી નાખવાના કામે રોકાયો હતો. આખરે એને કાઢીને દૂર ફેંકાવી દીધો.’

કરમસદથી રોજ બ-આવ કરવામાં ઘણો વખત જતો. એટલે સરદારે પછી પેટલાદમાં રહેવાનો વિચાર કર્યો.

પેટલાદમાં એક નાનું ઘર બાંધે રાખી સાતેક વિદ્યાર્થીઓ કલબ જેવું ચલાવીને રહેવા લાગ્યા. દરેક જણ પોતાને ઘેરથી અડવાડિયાનું સીધું દર રવિવારે લઈ આવતા. વારાફરતી હાથે રસોઈ કરી બધા જમતા.

અંગ્રેજી ચોથી અને પાંચમી ભાષા પેટલાદમાં પૂરી કરી.

પેટલાદથી છઠ્ઠા ધોરણમાં નડિયાદ ગયા.

સરદાર મેટ્રિકમાં એક વરસ નાપાસ થયેલા. એટલે મેટ્રિક થતાં સુધી નડિયાદમાં ત્રણ વરસ રહેલા.

વચમાં મેટ્રિક ક્લાસમાં હતા, ત્યારે એ એક મહિના વટોદરા હાઈસ્કૂલમાં જઈ આવેલા.

સને ૧૮૯૭માં લગભગ બાવીસ વરસની ઉંમરે સરદાર મેટ્રિક પાસ થયા.

વિદ્યાર્થી-કાળનાં પરાક્રમે

સરદાર નડિયાદની હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હતા. તે વખતે બનેલા કેટલાક પ્રસંગો બાવિ વીર યોદ્ધાનાં દર્શન કરાવે એવાં છે.

સરદાર અંગ્રેજી છટ્ટા ધોરણમાં હતા.

એક વારની શિક્ષક બહુ કડક હતા. નેતરની સોટીને બહુ છટથી ઉપયોગ કરતા.

એક દિવસ એ શિક્ષકે એક છોકરાને હાંડ કર્યો. એ હાંડ ન લાગ્યો. એટલે એને વર્ગ બહાર કાઢ્યો.

સરદારને થયું કે, આનો કંઈ ઇલાજ કરવો જ નેહએ.

સરદારે પોતાનો વર્ગ તો તરત ખાલી કરાવ્યો જ, પણ બપોરની રજામાં આખી શાળાના છોકરાઓને એકઠા કરી હેડતાલ પડાવી.

કેઈ પણ વિદ્યાર્થી શાળામાં ન આવ્યો, એટલા માટે તેમણે બરોબર ચોક્કી ગોઠવી.

વિદ્યાર્થીઓને ખેસવા માટે સરદારે એક ધર્મશાળામાં ગોઠવણ કરી. ત્યાં પીવાના પાણી વગેરેની પણ વ્યવસ્થા રાખી.

હેડતાલ ત્રણ દિવસ ચાલી.

શાળાના હેડમાસ્તરે મામલાની ગંભીરતા બાળી. તેમણે સરદારને બોલાવીને સમજાવ્યા. વિદ્યાર્થીને ખોટી રીતે અથવા વધારે પડતી સજા બિવિધમાં નહિ થાય, એની બાંહેધરી આપી. એટલે સરદારશ્રીએ સમાધાન કરી હેડતાલ પાછી ખેંચી લીધી.

એક શિક્ષક પોતાના વર્ગમાં વપરાતી ચોપડીઓનો તથા વિદ્યાર્થીઓએ વાપરવાનાં કાગળ, પેન્સિલ, નોટબુક વગેરે વસ્તુઓનો 'વેપાર' કરતા હતા.

વળી વર્ગનો દરેક વિદ્યાર્થી આ બધી વસ્તુ પોતાની પાસેથી જ ખરીદે, એવી તે બધા વિદ્યાર્થીઓને ફરજ પણ પાડતા.

સરદાર પાસે એ ફરિયાદ આવી.

સરદારે વિદ્યાર્થીઓ પાસે એ શિક્ષકનો એવો બહિષ્કાર કરાવ્યો કે, આખરે પેલા શિક્ષકને પોતાનો વેપાર છોડી દઈને નમતું આપવું પડ્યું.

સરદાર નડિયાદમાં ભણતા હતા, ત્યારે બહેર પ્રવૃત્તિમાં પણ તેઓ ભાગ લેતા.

એક વાર નડિયાદમાં મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણી થવાની હતી.

એ ચૂંટણીમાં શાળાના મહાનંદ નામના એક શિક્ષક ઉમેદવાર તરીકે જિભા રહ્યા.

સામે પક્ષે નડિયાદના દેસાઈ કુટુંબના એક ભાઈ જિભા હતા.

એ દેસાઈ ભાઈ એક વાર બડાઈ હાંકતા બોલ્યા :

'આ માસ્તરની સામે હું હારું, તો મૂંછ મૂંડાવી નાખું.'

સરદારે પેલા બડાઈખોર દેસાઈ ભાઈની સાત ઠેકાણે લાવવા બીડું ઝડપ્યું.

સરદારે મહાનંદ શિક્ષકના પક્ષે કામ કરવા શાળાના બધા વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કર્યા.

તેમણે વિદ્યાર્થીઓની મદદથી મૂતહારોમાં સંસ્કૃત કામ કર્યું.

પરિણામે મહાનંદ માસ્તરની બહુ મોટી બહુમતીથી જીત થઈ.

દેસાઈ બાઈ હારી ગયા !

સરદાર તો તરત જ પચાસેક વિદ્યાર્થીઓના ટોળા સાથે દેસાઈ બાઈને ત્યાં સરથસ કાઢીને ગયા.

સાથે એક હજમને પણ લીધા હતા.

દેસાઈ બાઈની મૂંઝ મૂંઝવી હતી ને ?

બાપડા દેસાઈ બાઈનું મોં એવા જેવું થઈ ગયું !

સરદાર થોડો વખત વડોદરાની હાઈસ્કૂલમાં ભણવા ગયા હતા. ત્યારનો પ્રસંગ તો બારે રમૂજ છે.

સંસ્કૃતમાં બહુ રસ નહિ પડવાથી સરદારે મદ્રિકમાં સંસ્કૃત છોડી ગુજરાતી લીધું હતું.

ગુજરાતીના શિક્ષક શીખવતા હતા ગુજરાતી.

પરંતુ દેવભાષા ગણાતી સંસ્કૃતને છોડીને ગુજરાતી શીખવા આવનાર વિદ્યાર્થી તરફ તેમને સહેજે અણગમો રહેતો.

સરદાર એમના ગુજરાતીના વર્ગમાં પહેલે દિવસે દાખલ થયા.

એટલે શિક્ષકે ટકોર કરી :

‘આવો મહાપુરુષ ! ક્યાંથી આવ્યા ?’

‘સંસ્કૃત છોડી ગુજરાતી લો છો. પણ સંસ્કૃત વિના ગુજરાતી આવડે જ નહિ, એ ખબર છે કે ?’

સરદાર આવી ટકોર સાંળી લે એવા ઝોછા હતા ? નવા વિદ્યાર્થીએ તો ડર્યા વિના શિક્ષકને સંભળાવી દીધું :

‘પણ સાહેબ, અમે બધાએ સંસ્કૃત લીધું હોત, તો પછી તમે શીખવત કેને ?’

આ સાંભળીને શિક્ષકનો મિજાજ ગયો.

આવી અવળી ઓપરીનો વિદ્યાર્થી શિક્ષકને જિંદગીમાં પહેલી વાર મળ્યો હતો !

શિક્ષકે હુકમ છોડ્યો :

‘મહાપુરુષ ! બાબો, એક એકાથી દસ એકા સુધીના પાઠા લખી લાવજો.’

એક દિવસ થયો. બે દિવસ થયા.

‘મહાપુરુષ’ શેના લખી લાવે ?

માસ્તર સાહેબ રોજ ચિઠાતા બાપ અને રોજ સળ વધારતા બાપ :

‘બાબો, કાલે બે વાર લખી લાવજો.’

‘કાલે ચાર વાર.’

‘કાલે આઠ વાર.’

એમ વધતાં વધતાં બસે પાઠા લખવાનો હુકમ થયો !

પરંતુ ‘મહાપુરુષ’ ઉપર એની કરી અચર ન થઈ.

શિક્ષક શિક્ષા વધારતા ગયા.

શિષ્ય એ શિક્ષા મૂંઝે મોઢે સાંભળતા ગયા !

પછી તો છેવટે કંટાળીને શિક્ષકે કડકાઈથી પૂછ્યું :

‘કેમ, લખી લાવવા છે કે નહિ ? કે બીજી શિક્ષાનો વિચાર કરુ ?’

શિષ્યે જવાબ આપ્યો :

‘સાહેબ, બસે પાડા લાગ્યો હતો ખરો. પણ તેમાંથી એક મારકણો નીકળ્યો ! તેનાથી ભડકીને બધા પાડા હરવાળા આગળથી નાચી ગયા. એટલે એકે પાડો ન રહ્યો !’

વિદ્યાર્થીઓ બધા અંદરોઅંદર મૂંછમાં હસવા લાગ્યા. સરદારને આવો જવાળ સાંભળીને શિક્ષકે જરા ધમકાવીને કહ્યું :

‘સાધાર્ણ કાલે લખી લાવજે. નહિ તો તારી મરકરી અવળી નીકળી જશે, સમજ્યો કે ?’

બીજે દિવસે શિક્ષકે પૂછ્યું :

‘કેમ મહાપુરુષ, બસે પાડા લખી લાગ્યા કે ?’

વલ્લભભાઈ પાસે વિનોદ તૈયાર જ હતો :

‘હા સાહેબ, લખી લાગ્યો છું.’

એમ કહીને એક કાગળ બતાવ્યો.

કાગળમાં લખ્યું હતું :

‘બસે પાડા.’

શિક્ષકને થયું કે, આવા માધાભારે વિદ્યાર્થીને તો હેડમાસ્તર જ બરોબર કેકાણે લાવશે.

એટલે તેમણે વલ્લભભાઈને હેડમાસ્તર પાસે મોકલ્યા.

સરદારે હિંમતપૂર્વક આચાર્યને કહ્યું :

‘સાહેબ, આવી તે સજા હોતી હશે ?’

‘કાંઈ અમારા અભ્યાસમાંથી લખાવતા હોય, તો મને કાયદો પણ થાય.

‘પહેલી ચોપડીના એકાના પાડાથી તો કોઈને કાયદો ન થાય. બિલકા એ લખતો એમને મને સી મૂરખ જ કહે !’

આચાર્યે મનમાં આ દલીલની કઠર કરી અને વિદ્યાર્થી વલ્લભભાઈને શાંતિથી સમજાવ્યા.

આ પ્રસંગ પછી સરદાર વધુ વખત વડોદરા રહેલા નહિ. એ એક માસમાં જ પાછા નડિયાદ આવી ગયા હતા.

છેવટે મેટ્રિક નડિયાદ હાઇસ્કૂલમાંથી થયા.

૭.

મેટ્રિક પછી શું ?

મેટ્રિક પાસ થયા પછી સરદાર સામે હવે શું કરવું એ સવાલ આવીને ખડો થયો.

ઘરની સ્થિતિ સાધારણ હતી. એટલે બધા એમ જ વિચારી રહ્યા હતા કે, કાંઈ નોકરીધંધે લાગી બય તો સારું.

સરદારના મામા ડુંગરભાઈ એલ. સી. ઈ. પાસ થયા હતા. તે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં સુખ્ય ઇન્જનેર હતા. મ્યુનિસિપાલિટી અને શહેરમાં સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા હતા.

મામાએ સલાહ આપતાં કહ્યું :

‘તું જો અમદાવાદ આવે, તો મ્યુનિસિપાલિટીમાં મુકાદમની જગ્યા અપાવું. જેમ કામ શીખીશ, તેમ આગળ વધવાનો સારો આન્સ છે.’

પરંતુ સ્વતંત્ર મિલજના સરદારને આવી નોકરીથી શાને સતોષ થાય ?

એમના મગજમાં બાળપણથી જ બારે બારે મહરવા-કાંકાઓ ભરેલી હતી.

સાહસિક યુવાન સરદારને મોટા થઈ કાંઈ અવનજ કરવાની મહેન્ટા હતી.

તેમણે નડિયાદ અને વડોદરામાં વકીલીને જોયા હતા. મેરિટરોને પણ જોયા હતા.

એટલે સરદારના યુવાન મગજમાં બાળબાળનાં સ્વપ્નાં ઊભરાતાં હતાં.

આ અંગે સરદારે પોતે જ એક વાર બહોર સભામાં જણાવ્યું હતું.

૧૯૨૧ના સ્વરાજ્યના યુવાનના દિવસોમાં અસહકાર વિષે મોઢાસામાં એક હૃદયસ્પર્શી વ્યાખ્યાન સરદારે આપ્યું હતું. એ વ્યાખ્યાનમાં સરદારે પોતાની યુવાવસ્થાના મનોરાજ્ય વિશે બોલતાં કહ્યું હતું :

‘બાઈ મોહનલાલે મારી ઓળખાણ આપતાં કહ્યું કે, હું પહેલાં અંગ્રેજની આંખોનું નકલ કરતો હતો, તે સત્ય છે.

‘વળી હું નવરાશને વખત રમતગમતમાં ગાળતો એ વાત પણ કરી છે.

‘મારી માન્યતા તે વખતે એવી હતી કે, આ અભાગી દેશમાં પરદેશીની નકલ કરવી એ જ ઉત્તમ કાર્ય છે.

‘મને શિક્ષણ પણ એવું જ આપવામાં આવ્યું હતું કે, આ દેશના માણસો હલકા અને નાલાયક છે, અને આપણા ઉપર રાજ્ય કરનાર પરદેશી માણસો જ સારા અને આપણો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છે. આ દેશના માણસો તો યુલામગીરીને જ લાયક છે.

‘આવું જોર આ દેશનાં તમામ બાળકોને પિવડાવવામાં આવે છે.

‘હું નાનપણથી જ જે લોકો સાત હજાર માઈલ દૂર પરદેશથી રાજ્ય કરવા આવે છે તેમના દેશ કેવો હશે તે જોવા અને બાળવાને તરફડિયાં મારતો હતો.

‘મારા આપ મંદિરમાં જિંદગી ગાળતા અને તેમાં જ પૂરી કરેલી, મારી ઇચ્છા પૂરી કરવા તેમની પાસે સાધન નહોતું.

‘મને માલુમ પડ્યું કે, દશપંદર હજાર રૂપિયા મળે તો વિલાયત જવાય. મને કોઈ એટલા રૂપિયા આપે એમ ન હતું !

‘મારા એક મિત્રે કહ્યું કે, ઇંડર સ્ટેટમાં દરબાર પાસેથી રૂપિયા બ્યાજે મળે એવો સંભવ છે. એ મિત્રના કાકા ઇંડરમાં રહેતા.

‘તે ઉપરથી એ મારો મિત્ર અને હું બંને ઇંડર ગયા અને ગ્રેજ્યુએટનીના વિચારો કરી ગામની પ્રદક્ષિણા કરી પાછા આવ્યા.

‘છેવટે નકરી થયું કે, વિલાયત જવું હોય તો, પૈસા કમાઈને જવું...

એટલે સરદારે ‘સસ્તું બળવાનું’ અને સહેલાઈથી રળવાનો ‘પંથો’ ક્યો એ વિચારીને વકીલાતના અભ્યાસ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

કોલેજમાં જઈ કેળવણી લેવા એટલા તો ઘરમાં પૈસા નહોતા. વળી એલ. એલ. બી. થતાં છ વર્ષ લોગે. અભ્યાસમાં એટલાં બધાં વર્ષ ગાળવાનું સરદારને વાજબી ન લાગ્યું.

ઉંમર મોટી થઈ હતી. વળી જેમ બને તેમ જલદી વકીલ થઈ, પૈસા કમાઈ વિલાયત બેરિસ્ટર થવા જવું હતું.

એટલે સરદારે ડિસ્ટ્રિક્ટ પ્લોડર થવાનો વિચાર કર્યો.

ડિસ્ટ્રિક્ટ પ્લોડરની પરીક્ષા માટે તો ઘેર રહીને વાંચી શકાય અને ખર્ચ પણ કંઈ જ ન થાય. આ કારણ પણ તેમના અવાલમાં હતું.

સરદારે વકીલો પાસેથી કાયદાની ચોપડીઓ માગી લાવી ત્રણ વર્ષ અભ્યાસમાં ગાળ્યાં અને ડિસ્ટ્રિક્ટ પ્લોડરની પરીક્ષા સને ૧૯૦૦માં પસાર કરી.

૮.

કઠણ અને પોચા સરદાર

સરદાર વકીલાતનો અભ્યાસ કરતા હતા. તે વખતે અનેલા બે બનાવો એમનામાં રહેલા બે વિરોધી યુક્તિનું દર્શન કરાવે છે.

સરદાર વકીલાતનો અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે તેમના એક મિત્રની સાથે વાંચવા માટે બે મહિના બાકરોલ રહ્યા હતા.

ત્યાં સરદારને કાબજિલાડી થઈ.

ગામડામાં બીજા ઉપાયો તો શેના જડે? કોઈકે કહ્યું:

‘ગામમાં વાળંદ છે. તે નસ્તર મૂકીને ગમે તેવું ચૂમડું ફેંદી નાખવામાં બહુ હોશિયાર છે. તેને બોલાવી જુઓ.’

એટલે એ વાળંદને બોલાવવામાં આવ્યો.

વાળંદે નસ્તર મૂકવા માટે સળિયો ધગધગતો કરીને કાબજિલાડીને લગાડ્યો.

પરંતુ અંદર એકદુ ઘયેલું બધું પડુ કાઢી નાખવાની તેની હિંમત ન ચાલી!

આ જોઈને સરદારે કહ્યું:

‘આમ જોયા શું કરે છે? લાવ, તારાથી ન થાય, તો હું કરું.’

એમ કહીને સરદારે સળિયો પોતાના હાથમાં લઈને તરત અંદર ખોત્રી દીધો અને અંદર ચારે બાજુ ફેરવી બધું પડુ કાઢી નાખ્યું!

આવી અદ્ભુત સહનશક્તિ-તિતિક્ષા સરદારમાં હતી. આઢી આવો જ બીજો પ્રસંગ પણ સાથે સાથે જોઈ લઈએ.

વિલાયતમાં સરદાર બેરિસ્ટરનો અભ્યાસ કરતા હતા.

ત્યાં એક દિવસ સરદાર સ્નાન કરતી વેળાએ અકસ્માત બાઈને પડી ગયા!

પછી તો સરદારને જૂળ તાવ ચડ્યો અને પગમાં વાળાનું દરદ માલુમ પડ્યું.

એટલે સરદારને એક નર્સિંગ હોમમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. ત્યાં આપરેશન કરવામાં આવ્યું.

પરંતુ ત્યાંના ડાક્ટર સર્જનને આ દરદની બરાબર ખબર નહિ. એટલે વાળો પૂરેપૂરો બહાર ન નીકળ્યો!

સર્જનને બીજી વાર આપરેશન કર્યું.

તેથી તો દરદ બિલકુલ વધ્યું અને ધનુર ધાયું.

સ્થિતિ ગંભીર થઈ પડી!

પેલા સર્જનને છેવટના ઉપાય તરીકે કહ્યું:

‘જીવ બચાવવો હોય, તો પગ તરત કાપી નાખવો પડશે.’

સરદારને આ વાત ન ગમી.

બારત પાછા આવીને બેરિસ્ટરી કરતી હતી, તે લંગડા પગે કરવાની કાંઈ શોભે?

એટલે સરદારે પોતાના ઓળખીતા ડાક્ટર મિત્રના એક પ્રોફેસરને હાથે ફરી આપરેશન કરાવવાનું વિચાર્યું.

એ પ્રોફેસરે સૂચવ્યું:

‘કલોરોફોર્મ ન લો, તો સારા થવાનો વધારે સંભવ છે.’

આપરેશન કરતી વખતે દરદી કલોરોફોર્મ સુંઘાઈવામાં આવે છે. જેથી દરદી બેબાન થઈ જાય છે અને તેને

ઓપરેશનની પીડા થતી નથી. *

એ સાંભળીને સરદાર બોલ્યા :

‘મારે તો કલોરોફોર્મ લેવાની જરૂર જ નથી.

‘ગમે તેટલી પીડા કે દુઃખ થાય તે હું સહન કરી શકું એમ છું.’

અને જૂળી એ થઈ કે, ઓપરેશન પૂરું થયું ત્યાં સુધી એક ઊંઘકારો સરખો સરદાર ન કાઢ્યો !

સર્જન-પ્રોફેસર અને તેના મહાનિશો, આ બેઈને તાગુળ થઈ ગયા. તેઓ બોલી બેઠ્યા :

‘આવો દરહી અમને પહેલી જ વાર મળ્યો છે !’

હવે વકીલાતના અભ્યાસ દરમિયાનનો આ પ્રસંગ મુજો.

આ પ્રસંગમાં સરદારની જૂળ નજીક રહેલા પશુ બહુ ઓછા માણસો જે પારખી શક્યા હતા એવી એમના જીવનની એક કુમાશબરી બાગુ પ્રગટ થાય છે.

સરદાર વકીલાતનો અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે મોટે ભાગે તેઓ એમના મિત્ર કાશીભાઈ શામળભાઈને ત્યાં નડિયાદમાં રહેતા હતા.

કાશીભાઈના પિતાના મિત્ર ડુંગરભાઈ નામે હતા.

ડુંગરભાઈ નડિયાદના બહીતા વકીલ હતા.

કાશીભાઈના પિતા શામળભાઈ ગુજરી ગયા, ત્યારે આ ડુંગરભાઈએ કાશીભાઈના કુટુંબની સઘળી સારસંભાળ રાખી હતી.

જે વખતે સરદાર કાશીભાઈને ત્યાં રહેતા હતા, તે વખતે ડુંગરભાઈનાં ધર્મપત્ની છએક માસનો એકનો એક પુત્ર મૂકીને ગુજરી ગયાં !

એટલે કાશીભાઈનાં માતૃશ્રી એ બાળકને ઉછેરવા માટે પાતાને ઘેર લઈ આવ્યાં.

કાશીભાઈ અને સરદાર બંડકીની મેડી ઉપર વાંચતા અને સૂવા બેસવાનું રાખતા.

એ બંનેએ છોકરાને માગી જેમ ઉછેરીને મોટો કર્યો.

સરદાર તો નાના છોકરાને પાતાને પડખે જ સુવાડતા. રાત્રી બેઠીને એને બે-ત્રણ વાર દૂધ પાતા.

રાત્રી નાના બાળક ઝાડો પેશાબ કરે, તો સરદાર એનાં બાળોતિયાં બદલાવતા અને બહુ સાફસૂફ કરીને પાછા પાતાની પડખે સુવાડતા.

એ છોકરો ત્રણેક વર્ષના થયો ત્યાં સુધી તેને ઉછેરીને મોટો કરવામાં સરદારે જૂળ જ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો.

સરદારમાં આ બાતની માતૃવૃત્તિ કુદરતી હતી. પરંતુ એમના કડક દેખાવ અને ઓછાબોલાપણાને લીધે એ બીજા-એને દેખાતી નહોતી.

વરવડા જેલમાં સરદાર ‘૩૨-’૩૩ ની સાલમાં ગાંધીજીની સાથે રહ્યા હતા, ત્યારે ગાંધીજીએ એમની આ માતૃવૃત્તિ બરાબર પારખી હતી.

ગાંધીજી અનેક વાર કહેતા :

‘અહીં સરદાર મારી મા બન્યા છે.’

બાપુજીને ૮ મી મે ૧૯૩૩ ને રોજ વરવડા જેલમાંથી છાટી મૂકવામાં આવ્યા. તે વખતે ગાંધીજીએ જે નિવેદન કરેલું એમાં સરદાર વિશે કહ્યું હતું :

‘જેલમાં સરહાર વલ્લભભાઈ’ સાથે રહેવાનું મળ્યું, એ એક મોટો લઘાવો હતો.

‘તેમની અદ્વિતીય શૂરવીરતા અને જ્વલંત દેશપ્રીતિની તો મને ખબર હતી.

‘પણ આ સોળ મહિના તેમની સાથે જે રીતે રહેવાનું સહભાગ્ય મને સાંપડ્યું’ તેવી રીતે કદી હું તેમની સાથે રહ્યો નથી.

‘તેમણે પ્રેમથી મને જે તરબોળ કર્યા છે, તેથી મારી વહાલી માતાનું સ્મરણ થઈ આવતું.

‘તેમનામાં આવા માતાના ગુણો હશે તે તો હું બાંધતો જ નહોતો.

‘મને જરાક કંઈક થાય, તો તે પથારીમાંથી ઊઠ્યા જ છે. મારી સગવડની નાનામાં નાની વસ્તુ માટે પણ તેઓ બાંધે કાળજી રાખતા.’

૯.

વકીલ તરીકે ઝળકી ઊઠ્યા

સરહારે વકીલાતની શરૂઆત ગોધરામાં કરી.

ગોધરા પંચમહાલ જિલ્લાનું મુખ્ય મથક છે.

ગોધરા પસંદ કરવાનું કારણ એ હતું કે, વિકુલભાઈ ૧૮૯૫ની સાલમાં વકીલ થયા પછી ગોધરામાં જ વકીલાત કરતા હતા. ત્યાંથી વિકુલભાઈ થોડા વખત પહેલાં જ બોરસદ ગયા હતા.

એ રીતે ગોધરામાં વિકુલભાઈની ઓળખાણનો લાભ મળે એમ હતું.

વિકુલભાઈએ તો સરહારને પોતાની સાથે જ બોરસદ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો હતો.

પરંતુ બીજાની છાયા નીચે રહેવાથી માણસની પોતાની શક્તિ પૂરેપૂરી ખીલી શકતી નથી, એ વિચારના હોવાથી સરહારે પોતાના જ પગ ઉપર ઊભા રહેવાનો નિર્ણય કર્યો.

સરહાર પોતાનાં ધર્મપત્ની ઝવેરબા સાથે ગોધરા ગયા, ત્યારે તેમની પાસે ઘર વસાવવા કાંઈ જ સાધન નહોતું.

ઘર માંડવા માટે જોઈતાં વાસણકૃસણ અને બીજું રાગર-મીઠું પણ સસ્તું મળે એ સારુ નડિયાદની ગુજરીમાંથી અને તેજ પણ દેવું કરીને ખરીદેલું.

ગોધરામાં સરહાર વકીલાત કરવા ગયા એ અરસામાં જ ત્યાં ખૂબ ખેલગ ચાલ્યો.

ત્યાંની કોર્ટના નાજર સરહારના સ્નેહી હતા. તેમનો દીકરો ખેલગમાં સપડાયો.

સરહાર તેની સારવારમાં પડ્યા. પણ એ દરદી બચ્યો નહિ !

દરદીને સ્મશાને વળાવી આવીને સરહાર ઘેર આવ્યા.

ત્યાં તો સરહાર પોતે જ ખેલગમાં પટકાયા !

મોટી ગાંઠ નીકળી !

સરહાર ગભરાયા વિના ધર્મપત્નીની સાથે ગાડીએ બેઠા.

આણુંદ આવીને સરહારે ઝવેરબાને કહ્યું :

‘તમે બાંધો કરમસદ. હું નડિયાદ બાઈ છું. ત્યાં સામે થઈ જઈશ.’

પ્લેઝમાં સપડાયેલા પતિને એકલા છોડીને જવાની કંઈ પત્નીની હિંમત ચાલે ?

પણ ઝવેરબાને આગ્રહ કરીને મોકલી દેવાની સરદારની હિંમત ચાલી.

નડિયાદમાં રહીને સરદાર સારા થઈ ગયા.

* * *
ગોધરામાં બે જ વર્ષ રહીને સરદાર ૧૯૦૨માં બોરસદ આવી ગયા.

બોરસદમાં થોડા જ વખતમાં વકીલ તરીકે સરદારની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ જામી ગઈ. કમાણી પણ સારી થવા માંડી.

તે વખતે આખા મંબઈ ઇલાકામાં સૌથી વધારે ફોજદારી ગુના ખેડા જિલ્લામાં થતા હતા. અને જિલ્લામાં સૌથી વધારે બોરસદ તાલુકામાં થતા હતા.

તેથી અંગ્રેજ સરકારે આ તાલુકામાં એક ખાસ કોર્ટ સ્થાપી હતી.

આ કોર્ટમાં અગત્યના કેસો ચલાવવા અમદાવાદના સરકારી વકીલને સરકાર તરફથી રોકવામાં આવતા હતા.

બચાવ પક્ષે લગભગ દરેક કેસમાં સરદારને રોકવામાં આવતા હતા.

બધા કેસોમાં આરોપીઓ છૂટી જવા માંડ્યા. એટલે પેલા સરકારી વકીલ અને પોલીસ અમલદારો મૂંઝાયા.

એ લોકોએ રિપોર્ટ કર્યો કે, જ્યાં સુધી અહીં વલ્લભભાઈ વકીલ છે, ત્યાં સુધી અહીં કેસો છૂટી જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. માટે આ કોર્ટ અહીંથી ખસેડી આણંદ લઈ જવી જોઈએ.

આ ઉપરથી કોર્ટ આણંદ લઈ ગયા.

સરદાર પણ પોતાનો મુકામ ઉપાડી આણંદ લઈ ગયા.

એટલે પરિણામમાં કશો ફેર પડ્યો નહિ.

આખરે એક વર્ષમાં થાકીને કોર્ટ પાછી બોરસદ લઈ જવામાં આવી.

ફોજદારી વકીલ તરીકે સરદારની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ જામી અને થોડા જ વખતમાં આખા ખેડા જિલ્લામાં તેમની હાક વાગવા માંડી.

પ્રથમે ત્રાસ આપનારા પોલીસ અધિકારીઓ તથા વકીલોનું અપમાન કરનારા અને તેમને ધમકાવનારા ગોરા મેજિસ્ટ્રેટોને સરદાર પાંચરાદોર રાખતા.

સરદાર જે કેસમાં વકીલ તરીકે આવે, તેમાં કોર્ટને અને ફરિયાદ પક્ષના વકીલને બહુ સાવધ રહેવું પડતું.

૧૦.

વકીલાતનો રંગ

સરદાર વકીલાત કરતા હતા, ત્યારના એક-બે પ્રસંગ ભોળાં. એ ઉપરથી સરદાર પોતાના હાથમાં આવેલા કેસ કેવી રીતે છુટતા હતા એનો ખ્યાલ આવશે.

એક અંગ્રેજ મેજિસ્ટ્રેટ બહુ તુમાળી હતો. અમદાવાદના મોટા મોટા વકીલ-મેજિસ્ટ્રેટોનું પણ તે અપમાન કરતો. તેની પાસે જતાં સૌ ડરતા.

એક ખૂનનો કેસ એ તુમાળી મેજિસ્ટ્રેટ પાસે ચલાવવાનું સરદાર પાસે આવેલું.

એ મેજિસ્ટ્રેટ સાક્ષીઓને ગભરાવવા અને દબાવવા માટે

થાય એની પેરવીમાં એ ગોરા હતો.

એટલે તેણે એ ઇન્સ્પેક્ટરને પોતાના સકંજમાં ફસાવવા પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને મીઠી મીઠી વાતો કરતાં કહ્યું :

‘એ સાંભળ, તને વધારે સજા થાય એવી મારી ઇચ્છા નથી. તું નિર્દોષ છૂટી જાય એવું હું તો ઇચ્છું છું. મારે તને આ ગુનામાંથી ઉગારી લેવાનો એક ઉપાય છે.

‘તને આ પહેલાં કોઈ વાર સજા થઈ હતી ખરી ? એ થઈ હોય તો એવો દાખલો મને લખી આપ. હું રેલવેના સરકારી વકીલને એ બતાવીશ અને તારા પર રહેમ નજર રાખવાનું કહીશ.’

પેલો ઇન્સ્પેક્ટર આ સાંભળીને મૂંઝાઈ ગયો. પોતાના એ ઉપરીને કયો જવાબ આપ્યા વિના તે પાછો ફર્યો.

તેણે આ બધી વાત પોતાના વકીલ સરદારને કહી.

સરદાર પેલા ગોરા અમલદારની મેલી રમત તરત પામી ગયા. એ રમતમાં એ ગોરાને જ બરોબર ભેરવવાની સુકિત સરદારને સૂઝી આવી. સરદારે પેલા માણસને પૂછ્યું : ‘તારી જન્મતારીખનો દાખલો છે કે ?’

પેલાએ કહ્યું : ‘હાહ. મારી મા પાસે છે.’

સરદારે એ મગાવ્યો. પછી તેમણે એ માણસની જન્મ-તારીખમાંથી નવ મહિના બોધા કરાવીને એને સમજાવ્યું કે આ નવી તારીખ લખાવીને એ અમલદારને આમ આમ કહેજો. પછીની વાત હું સંભાળી લઈશ.

પેલો આરોપી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે ગયો અને બોલ્યો : ‘સાહેબ, આપની વાત મને બરોબર લાગે છે. આપની

માગણ સાચેસાચું કહેવામાં શી હસ્કત છે ? હું આપની માગણ કબૂલ કરું છું કે, મને આ પહેલાં નવ માસની એકાંત કેદની સજા થઈ હતી. પણ એ વાતને ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં છે.’

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને તો એ જ બોઈતું હતું. શિકાર પોતાની પાંખે જ બળમાં આવેલો બોઈતો તે રાહ રાહ થઈ ગયો. એ જ બધું એની પાસે લખાવી લીધું. ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં તે સજા ભોગવ્યાની તારીખ ધ્યાન દઈને વાંચી જ નહિ !

બપોરે કેસ કોર્ટમાં નીકળ્યો. ત્યારે સરદારની તબિયત ખરાબ ન હતી. એટલે તેમને બદલે વિઠ્ઠલભાઈ કેસ ચલાવવા પા. સરકારી વકીલ સાથે તેમને ખૂબ બોલાચાલી થઈ.

પરંતુ પહેલાંથી નક્કી કરી રાખ્યું હતું એ મુજબ કોર્ટે તો આરોપીને ગુનેગાર ઠરાવી છ માસની સજાની સજા ફરમાવી.

આ કેસની અપીલ સરદારે અમદાવાદ સેશન્સ કોર્ટમાં ખાલ કરાવી. આરોપીને જામીન પર છોડવાની અરજી કરી.

સરકાર તરફથી એને જામીન પર છોડવા માટે સખત ધોષ કરવામાં આવ્યો. એટલે સરદારે અપીલની સુનાવણી માટે જ કરવાની માગણી કરી. એ માગણી મંજૂર કરવામાં આવી.

કોર્ટમાં સુનાવણી શરૂ થઈ. સરકારી વકીલ ભાર દઈને બોલ્યા : ‘આ આરોપી રીઢો ગુનેગાર છે. તેને ચોરી પાની ખૂરી ટેવ પડી ગઈ છે. તેને આવા ગુના બદલ ત્રીસ પહેલાં નવ માસની એકાંત કેદની સજા પણ થઈ હતી. વાત તેણે કબૂલ કરી છે. એનો લેખિત પુરાવો અમારી પાસે આ રહ્યો.’

એવામાં સરદાર જિભા થયાં, તેમણે કોર્ટને વિનંતી કરી કે, આરોપીને અગાઉ સજા થયાને પુરાવો અમને બતાવવો જોઈએ.

સરકારી વકીલે કહ્યું : 'આ નોંધ ઉપર આરોપીની સહી પણ લેવામાં આવી છે. પછી બીજા પુરાવો શો જોઈએ ?'

સરદારે એ નોંધ જોવાનો આગ્રહ બરી રાખ્યો. એટલે તેમને નોંધ જોવા આપવામાં આવી.

સરદારે કાવકાઈથી નોંધ વાંચીને આરોપીને આ અંગે સવાલો પૂછવાની કોર્ટ પાસે રજા માંગી.

સરદારે પોતાના એ આરોપી અમીલને અમુક પ્રશ્નોનું જવાબ કેમ આપવા એ શીખવી રાખ્યું હતું.

સરદારે આરોપીને પૂછ્યું : 'તમને પહેલાં સજા થયેલી એની હકીકત તમે તમારા સાહેબને આપેલી છે તેનું લખાણ આ રજૂ થયેલું છે તે જ છે ને.'

આરોપીએ કહ્યું : 'હા સાહેબ, એ લખાણ મેં જ મારા ઉપરી સાહેબને લખી આપ્યું છે.'

સરદારે પૂછ્યું : 'તમે એ લખાણ શા માટે આપ્યું ?'

આરોપીએ જવાબ આપ્યો : 'સાહેબે મારા પર ખુબ દબાણ કર્યું અને મને વચન આપ્યું કે આવું લખાણ આપી તો તને છોડી મુકાવું.'

સરદારે પૂછ્યું : 'તમને કેવા ગુના માટે નવ માસની એકાંત કેદની સજા થયેલી ?'

આરોપી કહે : 'સાહેબ, એની તો કેદને ચે ખબર નથી બધાને તેવી સજા થાય છે તેમ મને થયેલી.'

સરદારે પૂછ્યું : 'બધાયને એટલે કેને ?'

આરોપીએ જવાબ આપ્યો : 'તમને, મારા સાહેબને, મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબને વગેરે માનવમાત્રને તેવી સજા ભોગવવી પડે છે. નવ માસ તો હરેકને પોતાની માતાના પેટમાં રહેવું પડે છે અને એકાંત કેદની સજા ભોગવવી પડે છે.'

સરદારે પૂછ્યું : 'એટલે તમે તો તમારા જન્મની વાત કહો છો, એમ ને ?'

આરોપી બોલ્યો : 'હા સાહેબ. જે દિવસે મારો જન્મ થયો તે દિવસ મારા છુટકારાની તારીખ છે.'

એટલે સરદારે આજીવનમાં આરોપીની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની થયેલી હતી તે હકીકત તરફ કોર્ટનું ધ્યાન દોર્યું.

પહેલાં ગોરો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, સરકારી વકીલ અને ગોરો મેજિસ્ટ્રેટ આ બધું સાંભળીને આભા જ બની ગયા.

કોર્ટમાં બેઠેલા સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા. આરોપીને આખરે નિર્દોષ છોડી મૂકવામાં આવ્યો.

સરદારનો બંધુભાવ

સરદાર વકીલ તરીકે સારા ઝળમી જિંદગી હતા. તેમની વકીલાતમાં કાયદાની બારીકાઈઓની ઝીંજી છણાવટ ના કરતાં મનુષ્યોનું વ્યવહાર-જ્ઞાન, માનવસ્વભાવની સૂક્ષ્મ પરખ, સાક્ષીની જિલટતપાસની અજબ કુનેહ અને પુરાવાને છણવાની મારે શક્તિ-એ ગુણોએ વધારે ભાગ ભજવ્યો હતો.

પરંતુ સરદારે પોતાની વકીલાત દરમિયાન જોયું કે, બારે કોર્ટમાં પૈસાપાત્ર અમીલ સરદારને વકીલ તરીકે રોકે બરા.

પણ પોતાનો કેસ મજબૂત કરવા તે અમદાવાદથી બેરિસ્ટર લઈ આવે.

મેજિસ્ટ્રેટોની આંખે રોડબંધ બોલીને ધમપછાડા કરી પોતાની હોશિયારી દેખાડનારા બે વ્રણ બેરિસ્ટરો બેઠા જિલ્લામાં સારા બની ગયા હતા.

બે બેરિસ્ટરો સરદાર કરતાં વધારે ફી લેતા. સરદાર બેતા કે, કેસ ચલાવવાની આવડત હોશિયારીમાં તો બે બેરિસ્ટરો પોતાની તોલે જરાયે આવે એવા નહોતા. છતાં એવા બેરિસ્ટરોને ફી વધારે મળે અને એમના મદદનીશ તરીકે સરદારને કોર્ટમાં બેસવું પડે! આ બાબત સરદારને માથાના ઘા જેવી લાગતી.

એટલે સરદારે વિલાયત જઈ બેરિસ્ટર થઈ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે વકીલાત કરતાં કરતાં પૈસા ભેગા કરવા માંડ્યા.

પૂરતી રકમ થઈ, એટલે સરદારે વિલાયત જવા સ્ટીમર વગેરેની બધી ગોઠવણ કરવા માંડી. આ અંગે તેમણે કોઈને વાત કરી નહોતી.

વિલાયતથી છેવટનો જવાબ આવ્યો. કવર પર 'વી. જે. પટેલ' એવું નામ હતું.

બે પત્ર અકસ્માત્ વિકૂલભાઈના હાથમાં આવ્યો !

હવે વિકૂલભાઈનું પણ ટૂંકું નામ 'વી. જે. પટેલ' જ અંગ્રેજીમાં થાય. તેથી વિકૂલભાઈએ બે પત્ર પોતાનો સમજીને ફેંકી દીધા !

પત્ર વાંચ્યા પછી વિકૂલભાઈને ખબર પડી કે, આ તો વલ્લભભાઈ વિલાયત જઈ બેરિસ્ટર થવાની તૈયારી કરે છે !

વિકૂલભાઈએ વલ્લભભાઈને બોલાવીને કહ્યું : 'તમે તો જરા છા ! વિલાયત જવાની આમ છાનામાના તૈયારી કરો મા વાહ, બાઈ, વાહ ! પરંતુ હવે સાંભળો. હું તમારાથી માટે મને વિલાયત પ્રથમ જવા દો. મારા આવ્યા પછી તમને જવાની તક મળશે. પણ તમારા આવ્યા પછી મારાથી નહિ જવાય.'

મોડાભાઈની આ વાત વલ્લભભાઈએ જરાયે આનાકાની વિના તરત જ માન્ય રાખી. વળી વિકૂલભાઈનું 'વિલાયતનું' મોકલવાનું પણ માથે લીધું.

એટલે વિકૂલભાઈએ વિલાયત જવાની તૈયારી કરવા માંડી. મારમાં બે જણા સિવાય કોઈને આ વાતની ખબર પડવા નહોતી દીધી.

વિકૂલભાઈને મૂકીને વલ્લભભાઈ મુંબઈથી બોરસદ પાછા આવ્યા, ત્યારે તેમણે બધાંને આ વાત કરી.

આ વાત સાંભળીને વિકૂલભાઈનાં ધર્મપત્ની દિવાળીબાએ જાણ કંકાસ માંડ્યો !

પરંતુ સરદારે એ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું.

ભત્યાર સુધી બોરસદમાં બંને ભાઈઓ ગુદા રહેતા હતા. પણ વિકૂલભાઈ વિલાયત ગયા, એટલે સરદારે બાબીને પોતાને પાં રહેવા બોલાવ્યાં.

બાબીનાં ભાઈભાબી પણ વિકૂલભાઈને ત્યાં રહેતાં હતાં. બે લોકોને પણ સરદારે પોતાને ઘેર રાખ્યાં.

દિવાળીબાએ તો માનતા માનવા માંડી. બાધાઆખડીઓ કરવા માંડી અને કાઢણો જમાડવા માંડ્યા. તેમણે બીજાં પણ એવાં એવાં ખર્ચ કરવા માંડ્યાં.

સરદારે એ બધું જરા પાંચ કચવાયા વિના શાંતિથી સહન કર્યું.

પછી તો ઘરમાં દેરાણી-જેઠાણીને રોજ ઝગડા થવા લાગ્યા. ઘરમાં જળરો કલેશ પેડો. થોડી થોડી વારે નણવી બાબતમાં કંકાસ થવા લાગ્યો.

ભાઈ પરદેશ ગયા હતા. એટલે સરદારે ભાભીને બાબતમાં કશું કહ્યું નહિ. તેઓ સારી રીતે બળતા હતા કે આમાં ભાભીનો વાંક વધારે હતો. છતાં સરદારે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં લીધી નહિ. તેમણે પોતાના પત્ની ઝવેરબાને પિયર મોકલી દીધાં.

વિકૂલભાઈ પાછા આવ્યા ત્યાં સુધી, એટલે એએક વરસ ઝવેરબા પિયર જ રહ્યાં.

આમ, સરદારને માથે ઘરનું ખરસ વધ્યું. દર મહિને વિભાગ રકમ પણ મોકલવી પડતી. ઝવેરબાને પિયર રાખવા પડ્યાં તે તો વધારામાં. પરંતુ સરદારે એ વિષે કોઈની આગળ વરાળ સરખી કાઢી નહિ.

૧૨.

સરદારનો ગૃહસ્થાશ્રમ

હિંદુ સમાજમાં અને તે જમાનામાં વિધાક્યાસના કાળ દરમિયાન છોકરાનાં લગ્ન થઈ જતાં.

સરદારનાં લગ્ન એમની અઢાર વર્ષની ઉંમરે થઈ ગયા હતાં. એ તો કાંઈક મોટી ઉંમરે થયેલાં ગણાય.

સરદારનાં ધર્મપત્ની ઝવેરબા લગ્ન વખતે બાર-તેર વર્ષની હશે. તે જમાનામાં પરણ્યા પછી પાંચ-સાત વરસે સ્ત્રીએ

માથરે આવે એવો રિવાજ હતો. તેથી સરદારનો ગૃહસ્થાશ્રમ પૂરીલ થયા પછી અથવા થોડો વખત પહેલાં શરૂ થયો હતો.

સરદાર બોરસદમાં વકીલાત કરતા હતા, ત્યારે મહિનું પહેલેનું જન્મ ૧૯૦૪ના એપ્રિલમાં થયો હતો. ડાહ્યાભાઈનો જન્મ ૧૯૦૫ના નવેમ્બરમાં થયો હતો. બંને એમના મોસાળ માતામાં જન્મેલાં.

વિકૂલભાઈ ૧૯૦૮ના મધ્યમાં બેરિસ્ટર થઈ પાછા આવ્યા. તેમણે મુંબઈમાં વકીલાત શરૂ કરી.

એવામાં ઝવેરબા માંદાં પડ્યાં. તેમને આંતરડાનો વ્યાધિ હતો. એટલે વિકૂલભાઈ ૧૯૦૮ની આખરમાં ઝવેરબાને ઉપચાર માટે મુંબઈ લઈ ગયા.

ઝવેરબાને આપરેશન કરવાની જરૂર જણાઈ. એટલે તેમને હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યાં.

તે વખતે સરદાર મુંબઈ ગયા હતા. પરંતુ હોસ્પિટલના દાખારે જણાવ્યું : ‘બીજી રીતે તબિયત કાંઈક સુધરે, એટલે પંદરેક દિવસ પછી આપરેશન કરી શકાશે.’

આ સમયમાં સરદારના હાથમાં ખૂનનો એક અગત્યનો કેસ હતો. એટલે તેમણે દાકતરને કહ્યું : ‘આપરેશન કરવાનું નહીં થાય, ત્યારે મને બોલાવજો.’

એમ કહીને સરદાર આજુદ ગયા.

પરંતુ એ અરસામાં દાકતરનો વિચાર ફર્યો. એકદમ આપરેશન કરવાની તેમને જરૂર જણાઈ. તેથી દાકતરે સરદારને ખાખર બાળ્યા વિના વહેલું આપરેશન કરી નાખ્યું.

આપરેશન થઈ ગયા પછી સરદારને તાર મળ્યો કે, ‘આપરેશન સફળ થયું છે.’

પરંતુ બીજે જ દિવસે અવેરબાની તબિયતે ઊથલો આધો અને સરદાર કોર્ટમાં કેસ ચલાવતા હતા ત્યાં અવેરબા ગુજરી ગયાના કારણે સમાચારનો તાર આવ્યો !

સરદારને માટે આ પ્રસંગ અતિશય દુઃખનો અને સાથે સાથે ધર્મસંકટનો હતો !

હાથ ઉપર ખૂનનો કેસ હતો. આરોપી પ્રતિબંધિત માણસ હતો. મહત્વના સાક્ષીની સરદાર ઊલટપાસ ચલાવી રહ્યો હતો. તે જ દિવસે એ કાળજીપૂર્વક પૂરી ન થાય, તો કેસ કથળી જાય અને આરોપીને છવનું જોખમ આપી પડે કારણ ફાંસીની સજા થવાનો સંભવ હતો.

એટલે સરદારે આવો દુઃખદ તાર મળ્યો છતાં અતિશય દૃઢતા રાખી, કાળજી કડબું કરી કામ પૂરું કર્યું.

સાંજે કોર્ટનું કામ પૂરું થયું, એટલે સરદારે તારના દુઃખદ સમાચાર બીજાઓને આપ્યા.

તે વખતે સરદારની ઉંમર તેત્રીસ વર્ષની હતી. અવેરબા પોતાની પાછળ મણિબહેન અને કાઠાભાઈને નાનાં મૂકી ગુજરી ગયાં હતાં.

સરદારની ઉંમર બહુ મોટી ન હોવાને કારણે સગાંવહાલાં તથા મિત્રો સરદારને ફરી લગ્ન કરવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યાં.

પરંતુ નાનાં બાળકોનું હિત ધ્યાનમાં લઈને સરદાર ફરી નહિ પરણવાના વિચારમાં ખૂબ મક્કમ રહ્યા.

વિલાયતમાં સરદાર બેરિસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા ગયા, ત્યાં પણ મિત્રો સારી સારી કન્યાઓનાં નામ સાથે કાગળો લખતા તેમના તરફથી એ ત્રણ કન્યાઓના ફોટા પણ સરદારને મોકલવામાં આવેલા.

પરંતુ સરદાર જવાબમાં બીજી બધી વાતો લખે. પણ આ વાતનો જવાબ જ આઈ જતા !

૧૩.

વિલાયતમાં વિદ્યાભ્યાસ

સરદાર ૧૯૧૦ની સાલમાં વિલાયત બેરિસ્ટર થવા ગયા. તે વખતે સરદાર વિધુર હતા. વળી બે નાનાં બાળકોને પાછળ મૂકી આવ્યા હતા. એટલે સરદાર વિલાયત ગયા ખરા પરંતુ તેમનો છવ માવિહોણાં એમનાં બે નાનાં સંતાનોમાં જ હતો.

સરદાર પુખ્ત ઉંમરે અને છવનનો અનુભવ લઈને વિલાયત ગયા હતા. તેથી આપણા કેટલાક જુવાનોની વિલાયતમાં જે દશા થાય છે તેવી થવાનો તેમને ભય નહોતો.

સરદાર બ્યારે દેશમાં હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હતા, ત્યારે તેઓ જેટલા તોફાની હતા તેટલા જ સ્થિર અને એકાગ્રતાવાળા વિલાયતમાં તેઓ થયા.

સરદારને તો બેરિસ્ટર થઈને બને તેટલા વહેલા દેશમાં પાછા આવવું હતું. મા વિનાનાં બે નાનાં બાળકો તેમની નજર સામે હતાં. સરદાર ભલે બહારથી કડક દેખાય. પરંતુ જોખનું હૃદય તો વતસલ પિતાનું જ હતું. એટલે વિલાયતમાં બીજી કરી આનંદપ્રમોદની પ્રવૃત્તિમાં માથું માર્યા વિના તેઓ એકાગ્ર ચિત્રે પરીક્ષાની જ તૈયારમાં મગ્ન રહ્યા.

સરદાર બ્યાં રહેતા હતા ત્યાંથી લાઇબ્રેરી અગિયાર બાર માઈલ દૂર હતી. સરદાર પાસે તો અભ્યાસને લગતી

થોડી જ થોપડીઓ હતી અને ત્યાં નવી ખરીદવી નહોતી. એટલે તેમણે રોજ એટલું ચાલીને ત્યાંની લાઇબ્રેરીમાં જઈને જ વાંચવાનું રાખ્યું.

સરદાર સવારે નવ વાગ્યે લાઇબ્રેરીમાં પહોંચી જતા ત્યાં સાંજે છેક છ વાગ્યે લાઇબ્રેરી બંધ થાય ત્યાં સુધી વાંચ્યા કરતા.

જ્યારે લાઇબ્રેરીમાં વાંચવા આવનારા બધા આટલા બધા ત્યારે ત્યાંના પટાવાળો સરદાર પાસે આવીને કહેતો : ‘સાહેબ હવે બધા ગયા. લાઇબ્રેરી બંધ કરવાનો વખત થઈ ગયો છે.’

એટલે સરદાર વાંચવાનું બંધ કરી જતો.

બપોરનું ખાવાનું તથા સાંજનો ચા-નાસ્તો વગેરે લાઇબ્રેરીમાં જ મળાવીને સરદાર ખાતા.

એ દિવસોમાં સરદારે રોજ દસથી બાર કલાક વાંચ્યું હશે. સાંજે પાછા ચાલતા જ ઘેર જતા. એટલે દરરોજ બાવીસ થોવીસ માઈલ ચાલવાનું થતું અને ઠીક વ્યાયામ સહેજ રીતે મળી રહેતો.

આવા એકાગ્ર ચિત્તથી કરેલા અભ્યાસનું પરિણામ પણ ઘણું સારું આવ્યું.

બરિસ્ટર થવા માટે સાધારણ રીતે ત્રણ વર્ષ લાગે. પરંતુ જો કોઈ વિદ્યાર્થી છ સત્ર (એક સત્ર ત્રણ માસનું ગણાય) પૂરેપૂરું ભરે, તો ઢોઢ વરસ પછી એને પરીક્ષા આપવી હોય તો આવી શકે.

આ પૂરી પરીક્ષામાં જે વિદ્યાર્થી આનર્સમાં પાસ થાય તેને બે સત્રની એટલે છ મહિનાની માફી મળે.

સરદારને તો જેમ બને તેમ વહેલા દેશમાં આવવું હતું. તેથી છ સત્ર પૂરેપૂરું ભરીને આખી પરીક્ષામાં સરદાર બેઠો. તેમાં તેઓ પહેલા વર્ગ આનર્સમાં પહેલે નંબરે પાસ થયા અને તેમને પચાસ પાઉંડનું ઇનામ પણ મળ્યું.

આમ, તેમણે આખી પરીક્ષા માનભેર પસાર કરી અને મહિનાની માફી મેળવી.

પછી છેવટે જ્યારે પદવીદાન સમારંભ પૂરો થયો, ત્યારે સરદાર પહેલા નંબરે માનભેર પાસ થયેલા હોવાથી એમને જમવાના આમંત્રણો ઉપરાઉપરી મળવા લાગ્યાં.

પરંતુ બીજે જ દિવસે ત્યાંથી ઊપડી જવા માટે સ્ટીમરની ટિકિટ લઈ રાખી છે, એમ જણાવીને સરદાર જમવાના આમંત્રણનો અસ્વીકાર કરવા લાગ્યા.

આવી ઉતાવળ કરવાનું કારણ કોઈ પૂછે, તો કારણમાં માવિહોળાં બે નાનાં બાળકોને અઢી વર્ષ થયાં ઘેર મૂકીને આવ્યા હતા, એમ તેઓ કહેતા.

પછી ગોઠવણ મુજબ સરદારે બીજે જ દિવસે કોલોનના કિનારો છોડ્યો.

ફરી વાર યુરોપ અવાય કે ન અવાય, માટે લાવને યુરોપમાં નિવાસીયક સ્થળોએ થોડું ફરી લઈ, એવો વિચાર પણ તેમણે કર્યો નહિ.

બંને આપણી પેલી કવિતા મુજબ ‘નિશાળમાંથી નીસરી જવું પાંસડું ઘેર’, સરદાર સીધા દેશમાં આવવા નીકળ્યા. ૧૯૧૩ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી તારીખે સરદાર ભારતને કિનારે મુંબઈ બંદરે જિતયાં.

૧૪.

ખેરિસ્ટર સરદાર

ખરિસ્ટર થયા પછી સરદારે અમદાવાદમાં પ્રક્રિય શરૂ કરી.

ખાહોશ અને નીંડર વકીલ તરીકે સરદારે ક્યારની જ્યાં મેળવેલી હતી જ. એટલે ખેરિસ્ટર તરીકે પણ તેઓ અમકલ લાગ્યા.

સરદાર બદમાં દાદાસાહેબ માવળંકરના કાકાના બંગલામાં રહેતા હતા. મુંબઈથી ખાસ મંગાવેલા ફેશનેબલ ફર્નિચર પોતાની ઓફિસ તેમણે સજાવી અને સરદાર ડાકથી રહેવા લાગ્યા.

ફર્નિચરની પસંદગી કરવામાં સરદારની સુરુચિનાં વખાણ કરતાં શેઠ કર્તુરભાઈ ઘણી વાર કહેતા કે, 'સરદારને ઓફિસના જેવું ફર્નિચર મેં અમદાવાદમાં બીજી કોઈ ઓફિસમાં જોયું નથી.'

ફર્નિચર ગ્રાહ્યું નહોતું; પણ સાદું, જિંયા પ્રકારનું અને સુંદર હતું.

તે વખતનું સરદારનું શબ્દચિત્ર દાદાસાહેબ માવળંકર સુરેખ આલેખ્યું છે :

'ફાંકડો ગુવાન, છેક છેલ્લી ઢબના કટવાળાં કોટપાટલ પહેરેલાં. જિંયામાં ઊંચી જાતની બનાતની હોટ માથા ઉપર કાંઈક વાંકી મૂકેલી, સામા માણસને જોતાં જ માપી લેતો તેજસ્વી આંખો, બહુ ઓછું બોલવાની ટેવ; મોટા સહેજ મલકાવીને મળવા આવનારનું સ્વાગત કરે, પા

તેની સાથે જાત્રી વાતચીતમાં ન ઊતરે; મુખમુદ્રા દહતા-મુલક અને અંબીર; કાંઈકે પોતાની શ્રેષ્ઠતાના જ્ઞાન સાથે દુનિયાને નિકાળતી તીણી નજર; બ્યારે પણ જોલે ત્યારે એના માખેમાં આત્મવિશ્વાસથી અને પ્રભાવથી ભરેલી દહતા; દેખાવ કક્ક અને સામા માણસને પોતાની આમન્યા રાખવાની ફરજ પાડે એવો-આવા આ નવા ખરિસ્ટર અમદાવાદમાં વકીલાત કરવા આવ્યા.

તે વખતે અમદાવાદમાં છ સાત ખેરિસ્ટર હતા. તેમાં પધારે પ્રક્રિયવાળા તો એ કે ગણુ જ હતા. સ્વાભાવિક રીતે જ નવા અને ગુવાનિયા વકીલોનું ક્યાંત આ નવજવાન ખરિસ્ટર પ્રત્યે ખેંચાયું.

'એમના બ્યક્તિત્વમાં અને વર્તનમાં જ અમુક વિશિષ્ટતા હતી. કાંઈક આકર્ષણ, કાંઈક અંબઈ જવું, અને બીજાઓ પ્રત્યે તેઓ જે રીતે જોતા તેને લીધે કદાચ કાંઈક રોષ પણ-એની નિમ્ન લાગણીઓથી વકીલમંડળમાં તેમનો સ્તકાર થયો.'

સરદારની પ્રક્રિય મોટે ભાગે ફેજહારી બાગુની હતી. સાથીઓની તેમની ઊલટપાસ ટૂંકી પણ સુદાસરની રહેતી. મિત્રાપિત્ર જ સાક્ષી કેવા પ્રકારનો છે એ તેઓ કળી જતા અને ઊલટ પાસમાં તે રીતે પોતાનો મારો ચલાવતા.

કેસ ચલાવવાની ઢબમાં જ દેખાઈ આવતું કે કેસની વિગતો ઉપર તેમનો પૂરો કાબૂ છે. સામો પક્ષ કયા કયા મુદ્દા ઉપર પોતાના કેસનો મદાર રાખે છે અને કઈ લાઈન ઉપર પોતાનો કેસ રજૂ કરવાનો છે તેનો ચોક્કસ અંદાજ સરદારની પાસે રહેતો. એ બધું જાણીને કેવી રીતે બચાવનો પોતાનો કેસ રજૂ કરવો તથા કઈ રીતે સામા પક્ષ ઉપર હુમલો કરવો

તેની પાકી રીતે વિચારી લીધેલી યોજના પણ સરદારની પાસે હતી.

અહીં એક દાખલો જોઈએ :

એક બારૈયાનું જૂન તેના પોતાના જ ઘરમાં થયું હતું. ગુદા ગુદા ગામના બે બારૈયાઓ ઉપર પોલીસે જૂનનો આરોપ મૂકી કેસ કરેલો. એમાં પોલીસપટેલ સાક્ષીમાં ગયેલો.

એક બારૈયાએ બેરિસ્ટર સરદારને રોક્યા.

સરદારે પોલીસપટેલની ઉલટ તપાસ લેવા માંડી.

સરદારે પૂછ્યું : ‘તમારા પ્રથમ રિપોર્ટમાં જૂનીનાં બે નામ લખેલાં છે તે છેકી નાખીને કેમ બદલ્યાં છે ?’

પોલીસપટેલે જવાબ આપ્યો : ‘મરનારના બાપે પહેલાં વાર બે નામ આપ્યાં. પણ ત્યારપછી તેની સ્ત્રીએ આ બીજા બે નામ આપ્યાં. એટલે મેં બદલ્યાં.’

સરદારે બીજે સવાલ પૂછ્યો : ‘તમે નામ બદલવાનું કેટલા રૂપિયા લીધા છે ?’

આવા સીધા સવાલથી પોલીસપટેલ જરા ચમક્યો. તે કહે : ‘મેં કાંઈ લીધું નથી.’

એટલે સરદારે સપાટો ચલાવ્યો :

‘વાહ, ધરમરાખના અવતાર લાગે છે ! પણ હું તમને પોલીસપટેલોને જોળણું છું. તમારા લોકો તો જૂન કરાવે, દેવતા મુકાવે, બસા કરાવે, ચોરીઓ કરાવે અને ચોરીનો માલ પણ રાખે. માટે ભગવાનને માથે રાખી ગુમાની આપો છે તે સાચું બોલો. નહિ તો સવાલો પૂછીને તમારાં બધાં પોકળ મારે જોલાવવાં પડશે.’

આવા એકસામટા પ્રહારોથી પેલો પોલીસપટેલ ડઘાડ

જ સમી બને બધું વાલુચે તૈયાર કરીને આવ્યો હતો છતાં જુમાનીમાં લાવ તૂટી ગયો ! પેલા આરોપીઓ છૂટી ગયા.

પરંતુ સીનું ધ્યાન બેંચે એવો સરદારનો મોટો ગુણ તો એ હતો કે, કોર્ટ સાથેનો તેમનો વ્યવહાર સંપૂર્ણ નીડરપણાનો પહેલો. તે ગુણ જ સરદારને આખા વકીલમંડળમાં આદરપાત્ર બનાવ્યા હતા.

બેરિસ્ટરને સખતતાની મર્યાદા બહાર તસુબાર પણ કદી સરદાર બસવા હેતા નહિ, તેમ જ અન્યાયી કે ગેરવ્યાજબી રીતે કોર્ટ ફરિયાદ પણ અથવા પોલીસ પ્રત્યે જરા પણ ઢગવા બંધ નો એ પણ સરદાર સાંખી લેતા નહિ.

સરદારને હંમેશાં બચાવ પક્ષ તરફથી જ હાજર થવાનું પસંદ. એમને બેરિસ્ટર તરીકે રોકીને એમના અસીલને નિર્ભરતા રહેતી.

સરદાર કોર્ટને તથા ફરિયાદ પક્ષને વાજબી મર્યાદામાં રાખતા. કદી તેઓ જજને, ફરિયાદ પક્ષને અથવા તો પોલીસને બિગી વાત બંધવા વલણ જરા પણ ગેરવ્યાજબી હોય, તો સહન કરતા નહિ. અને જેવું હોય તેવું તડ ને ફડ કહી દેતા.

અંગ્રેજ જજને પણ એ કરી બૂલ કરતો કે પોતાના અંગ્રેજપણાનો મિત્તજ બતાવતો ગુએ, તો સરદાર તે સાંખી લેતા નહિ. કોઈ જજના તોરીપણાની કે તરંગીપણાની ટીકા કરવાથી અથવા તે ઉઘાડી પાડવાથી એ જજ આગળની પોતાની મિતિસને પાખો પહોંચશે એવો ડર સરદાર કદી રાખતા નહિ.

તેમી સરદાર લોકોના તેમ જ વકીલોના સ્વમાનના બારે વક્ત બની રહેતા.

૧૫.

મહાત્મા ગાંધીજીના સમાગમને

સરદારશ્રીએ અમદાવાદમાં બેસ્ટ્રીરી શરૂ કરી, તે વખતે વિહલભાઈએ જાહેર કાર્યમાં અંપલાવી દીધું હતું. એટલે એમનો ખર્ચ પણ પૂરો પાડવાનું સરદારે માથે લઈ લીધું હતું. સરદાર ઘણી વાર કહેતા :

‘સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય, તો આ દેશમાં સંન્યાસી થઈ જોઈએ, સ્વાર્થત્યાગ કરી સેવા કરવી જોઈએ. મારે એમ બાઈઓએ નિશ્ચય કર્યો કે, બેમાંથી એકે દેશસેવા કરવી અને બીજાએ કુટુંબસેવા કરવી.

‘ત્યારથી મારા બાઈએ પોતાનો ધીકતો ધંધો છોડી દેશસેવાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું અને ઘર ચલાવવાનું મારે માથે પડ્યું. આથી પુણ્યકામ તેમને નથીએ આવ્યું અને મારે માથે પાપનું કામ આવી પડ્યું. પણ તેમના પુણ્યમાં મારે હિસ્સો છે એમ સમજી મન વાળતો.’

એ જ દિવસોમાં આપણા રાષ્ટ્ર જીવનને નવો પલટો અચાનક મહાત્મા ગાંધીજીનું આપણા દેશમાં પુનરાગમન થઈ ચૂક્યું હતું.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતમાં વિજય મેળવીને ગાંધીજી ૧૯૧૫માં દેશમાં આવ્યા. ભારતસેવક ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેજીના આદેશથી દેશભ્રમણ કરીને છેવટે અમદાવાદમાં કોચરબમાં આશ્રમ સ્થાપીને વસ્યા.

ઘણા વકીલો અને જાહેર ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની ઇચ્છાવાળા માણસો કૌતુક અને જિજ્ઞાસાને કારણે ગાંધીજીના આશ્રમમાં વારંવાર જતા. ત્યાંથી કાંઈ ને કાંઈ વાતો લાવી તેઓ ગુજ

રાત કલેજમાં વલ્લભભાઈને કરતા. વલ્લભભાઈ એ બધાને મરકરીમાં ઉડાવતા.

વલ્લભભાઈને થતું : ‘આ વળી કોઈ બેસ્ટ્રીરી નહીં માંડપણ લઈને આવ્યા છે ! તે પ્રશ્નચર્ચા પાળે, જાજરૂ વાળે, જાનાજ રહે, ઘઉંમાંથી કાંકરા વીણે એવા દેશસેવકો તૈયાર કરવાનું કારખાનું ઊભું કરવા માગે છે ! એમ કાંઈ દેશસેવકો પાસે પતા હશે ?’

આવી જાત જાતની મરકરી વલ્લભભાઈ કર્યા કરતા. સાંપીજી પાસે જે કોઈ જઈ આવે એમની ઠેકડી ઉડાવતાં વલ્લભભાઈ કહેતા :

‘ત્યાં જઈને શું કરી આવ્યા ? મારી સાથે એસી પાનાં રમવા હોત, તો કાંઈ બુદ્ધિનો પણ વિકાસ થાત.’

ગાંધીજી કોઈ કોઈ વાર ગુજરાત કલેજમાં જતા. ગાંધીજીને સાંભળવા બધા વકીલો એમની આસપાસ વીંટળાઈ પળતા.

તે વખતે વલ્લભભાઈ શિજ રમનારા પોતાના સાથીને સાંપીજી પાસે જતા રોકીને કહેતા :

‘ત્યાં જઈને શું સાંભળવાનું છે ? એ તો ઘઉંમાંથી કાંકરા વીણવાની વાત કરશે ! એમ કરવાથી દેશ સ્વતંત્ર પાવના છે ?’

એક બાગુ દેશમાં નેતા ગણાતી વ્યક્તિઓની જીવનચર્યા, તેમની અરપપ્ટ વિચારસરણી, તેમનું કેટલીક વાર ન સમજી શકાય તેવું વર્તન—આ બધું વિચક્ષણ બુદ્ધિના વલ્લભભાઈને તોથી આવા લોકો તરફ તેમને ભારે અણગમો હતો.

સરદારને તો નવો પ્રકાશ એમતો હતો. પોતાના રાહબંધ બંને, શુરુ બંને, એવા તેજસ્વી પુરુષની શોધમાં તેઓ હતા એટલે ગાંધીજીની મોળી મોળી વાતો પણ તેમને પ્રોત્સાહ આપી શકે એમ નહોતી.

આમ છતાં સરદાર કેળવળે કેમ ગાંધીજી તરફ આકર્ષાઈ લાગ્યા હતા. બહારથી સરદાર ગાંધીજીની વાતોની ઠેકડી ઉઠાવતા હતા, પરંતુ અંદરથી એમનું મન ગાંધીજી ભણી એવા લાગ્યું હતું.

તેથી વલ્લભભાઈ કલબમાં બેઠા બેઠા બધા વકીલોને આગળ ગાંધીજીની મશ્કરી ઉઠાવતા હતા. ગાંધીજી જ્યાં કલબમાં આવે ત્યારે દૂર બેઠા બેઠા પાનાં રમ્યા કરતા ખરેખર પરંતુ એમના કાન તો ગાંધીજીની વાતો તરફ જ મંડાયેલ રહેતા. કાંઈક ત્રાંસી નજર કરીને વખતોવખત તેમના તરફ એતા પણ હતા. ગાંધીજીની સાદાઈ, સરળતા, નિઃસ્વાર્થતા અને સમ્માર્થની કંઈક ને કંઈક છાપ અણુઅણુપણુ એમના ઉપર ધીમે ધીમે પડવા લાગી હતી.

તેવામાં ગાંધીજીએ અમદાવાદની ગુજરાત સભામાં દાખલ થવા માટે પોતે જે શરત મૂકી તે બધીને વલ્લભભાઈ સતેજ થયા.

એ શરતનો સાર એવો હતો કે, ગુજરાત સભાએ પ્રબળ અંગ્રેજ સત્તા પાસે બીજા માગવાની સલાહ ન આપવી, પણ પોતાના વાજબી હક સરકાર પાસે મેળવવાની તાકાત પ્રબળ મેળવે એવી તેને કેળવણી આપવી.

વળી એ જ અરસામાં હોમરૂલ લીગે લાખો સહીઓ સાથે માન્ટેગ્યુને મોકલેલી અરજ ગાંધીજીએ ઘડી હતી.

ગાંધીજીનું એ દે'કું અને મુદ્દાસરનું લખાણ વાંચીને સરદાર વલ્લભભાઈને ગાંધીજીમાં નવી શક્તિનાં દર્શન થયાં.

બે પાછી ગાંધીજી સાથે સરદારને થોડો પરિચય થયો. તેમને યમુ કે, 'આ ગામડિયો જણાતો માણસ પ્રબળ સત્તા પાસે બીજા માગવા જવાની સાફ ના પાડે છે. પણ પ્રબળ નરીકેના પોતાના હક મેળવવાની શક્તિ કેળવવાનું કહે છે.'

સરદાર સમજી ગયા કે, 'આ પુરુષ સત્ય વાત કહે છે. તેમની પાસે દંબ નથી, આળપંપાળ નથી, મુશ્કિયાણી વાતો નથી, પણ પ્રબળ શક્તિશાળી બનાવવાની નક્કર વાત છે.'

ત્યાર બાદ ૧૯૧૭ માં ગોધરામાં ગુજરાત રાજકીય પરિષદની બેઠક થઈ. ત્યાં ગાંધીજીએ મૂકેલા અમલી કાર્યના કાગિ મેકને સરદાર સ્વિશેષ આકર્ષાયા.

પાછી ગાંધીજી અને સરદારને બેઠા જિલ્લાની સત્યાગ્રહની બહાર પેલાએ પરસ્પરનો પૂરેપૂરો પરિચય થયો.

વિષય માસના સહવાસથી સરદારને ગાંધીજીની અવિનય સત્યાગ્રહની કાર્યપ્રણાલી સમજાતી ગઈ અને તેમાં તેઓ પાવર થયા, શ્રદ્ધાવાન બન્યા.

૧૧.

બેઠા સત્યાગ્રહ

સને ૧૯૧૭ ના ચેમાસામાં બેઠા જિલ્લામાં અતિવૃષ્ટિ થઈ. આથી ચેમાસુ પાક નિષ્ફળ ગયો. ઢોર માટેનો ઘાસચારો પણ વધારે પડતા પાણીને લીધે કહોવાઈ ગયો !

પાણી વધારે પડ્યું હોય ત્યારે શિયાળુ પાક ચારો થવાની ભાસા રહી. પણ એમાં ઉદરનો ઉપદ્રવ થયો અને ગુદી ગુદી

બતના રોગ લાગ્યા. તેથી એ પાંકને પણ બહુ નુકસાન થયું.

આમ, આખું વર્ષ નિષ્ફળ ગયું. ગરીબ લોકોને તથા ઢોરને ખાવાનું મેળવવાની બારે મુશ્કેલી થઈ. આવી મુશ્કેલીમાં લોકો જમીનમહેસૂલ ક્યાંથી ભરી શકે ?

પરંતુ સરકારે આ મુશ્કેલીનો વિચાર ન કર્યો. સરકારી અમલદારોએ મહેસૂલ ઉઘરાવવા લોકો પર ત્રાસ વર્તાવવા માંડ્યો.

આ વાત ગાંધીજીને કાને આવી. તેમણે આ માટે કંઈક કરવું જોઈએ, એમ ગુજરાત સભાના સભ્યોને જણાવ્યું.

એટલે ગુજરાત સભાએ પોતાના પ્રતિનિધિઓને ખેડ જિલ્લામાં ત્યાંની તપાસ કરવા મોકલ્યા.

એ લોકોના અહેવાલ પરથી ગાંધીજીએ સૂચવ્યું કે મુંબઈ સરકારને મહેસૂલ અંગે છૂટછાટ મૂકવા માટે કરેલી અરજીનું પરિણામ ન જણાય ત્યાં સુધી મહેસૂલ ન ભરવાનું લડત ચલાવવી જોઈએ.

પરંતુ ગાંધીજીએ આ વાત મૂકીને માગણી કરી કે, 'જો આપણે ખેડા જિલ્લામાં લડત ઉપાડવી જ પડે, તો મારી સાથે ખેડા જિલ્લામાં આવીને લડત પૂરી થાય ત્યાં સુધી ગુજરાત સભાના પીઠ કાર્યકર્તાઓમાંથી કોઈક એક જણે તો મારી સાથે એસી જવું જોઈએ. પછી વકીલાત માટે કે બીજા કોઈ કામ માટે આવજા કરે તે ન ચાલે.'

પેલા બધા ભાઈઓમાંથી તો કોઈ તૈયાર થાય એવું લાગ્યું નહિ.

પરંતુ સરદાર એ બીડું ઝડપવા તરત જ તૈયાર થઈ ગયા.

ગાંધીજી બહુ રાજી થયા.

સરદારે ત્યારથી વકીલાતને તિલાંજલિ આપી અને આખા જામીની પ્રબળા સેવક-વકીલ થવાનો બેળ લીધો.

ખેડા સત્યાગ્રહમાં સરદારનું સાચું હીર સોળે કળાએ ચમકી બેઠયું.

એક રીતે ખેડા સત્યાગ્રહની લડત વલ્લભભાઈના ભાવિ જીવનના એક અણુમોલ પદાર્થપાઠ સમાન થઈ પડી. એ જો ત્રણ માસના ગાંધીજીના નીકટના સતત સહવાસથી તેઓ ગાંધીજીમાં રહેલી અદ્ભુત પ્રાણશક્તિનો અનુભવ કરી શક્યા.

સંસ્કૃતમાં શ્લોક છે એ મુજબ—

સતાં સદામિઃ સદ્ગઃ કથમપિ હિ વૃણેન ભવતિ ।

—સબજનોને એકબીજાની સાથેનો સંગ પુણ્યના પાતાપ જ થાય છે.

એમ વલ્લભભાઈનો ગાંધીજી સાથે એવો જ પ્રેમસંબંધ બંધાયો જે જીવનપર્યંત અતૂટ ચાલુ રહ્યો. વલ્લભભાઈ જેવા અસહ અને કોઈનું પણ સાંભળી ન લેનાર પુરુષ ગાંધીજીનો પકડ્યો બોલ ઝીલવા સદા તત્પર રહેતા. આ કંઈ સરદારનું માનવજાતીનું આત્મસમર્પણ ન જ ગણાય. તેઓ ગાંધીજીના પરમ ભક્ત બની ગયા અને ગાંધીજીને પણ સરદાર મળતાં મારે સહકાર મળી ગયો.

ખેડા સત્યાગ્રહમાં સરદારે પોતાનું હીર બતાવ્યું અને પાસથી લોકહૃદયમાં હંમેશનું સ્થાન મેળવી લીધું.

તેથી ખેડા સત્યાગ્રહની પૂર્ણાહુતિ વેળાએ ગાંધીજીએ માનવ જ કહ્યું હતું :

“સેનાપતિની ચતુરાઈ પોતાનું કારભારી મંડળ પર કરવામાં રહેલી છે. ઘણા માણસો મારી સલાહ માનવા તૈયાર હતા. પણ મને વિચાર આવ્યો કે, ઉપસેનાપતિ કેમ થશે ?

“ત્યાં તો મારી નજર ભાઈ વલ્લભભાઈ પર પડી. મેં કબૂલ કરવું જોઈએ કે, મેં વલ્લભભાઈની પહેલી મુલાકાત લીધી ત્યારે મને થયેલું કે, આ અઝાદ પુરુષ તે કોણ હશે એ શું કામ કરશે ?

“પણ જેમ જેમ હું વધારે એમના પ્રસંગમાં આવું તેમ તેમ મને લાગ્યું કે, મારે વલ્લભભાઈ તો જોઈએ જ.

“વલ્લભભાઈએ પણ માન્યું કે, ‘જખરી વકીલાત આ છે, મ્યુનિસિપાલિટીમાં ભારે કામ કરું છું, તેથી પણ વધુ કામ આ છે. ધંધો તો આજે છે પણ કાલે ન હોય. પૈસા કાલે ઊઠી જાય. વારસદારો તે ઉઠાવી દે. મારે પૈસા કાઢીએ વારસો એમને મારે હું મૂકી બાઉ.’ એવા વિચારો એમણે અંપલાવ્યું.

“વલ્લભભાઈ મને ન મળ્યા હોત, તો જે કામ કરું છે તે ન જ થાત. જોટલો બધો શુભ અનુભવ મને એ ભાઈ થયો છે.”

એ જ સમારંભમાં વલ્લભભાઈએ વળતો જવાબ આપ્યો કે, ‘તે ગાંધીજી મારે એમને કેવો ઉચ્ચ ભાવ હતો એ દર્શાવે છે.

‘હિંદુસ્તાનમાં દેવતાઓ અને મહાત્માઓના રિવાજો કે, પોતાને અપાયેલી પ્રસાદી તેઓ પોતે લેતા નહોતા પરંતુ પોતાના પૂજારીઓને આપી દે છે. મહાત્માજીએ આ

જી પ્રમાણે બધું મને અર્પણ કર્યું. ખરી રીતે મેં કંઈ જ કર્યું નથી.’

૧૭.

ગાંધીબક્ત સરદાર

ગાંધીજીના સમાગમમાં આવ્યા પછી સરદારનું જીવનક્ષેત્ર વિસ્તરતું ગયું. ગુજરાતના તો તેઓ રક્ષક, માર્ગદર્શક અને સિદ્ધાન્તસભા જ બની ગયા. તેમની હુંદે અને પ્રોત્સાહનને લીધે ગુજરાતભરમાં ઠેર ઠેર સેવકોનું મંડળ જામતું ગયું. સરદારની હાક પડતાં જ ગુજરાતના પૂણે ખૂણેથી નવયુવાનો અને દેશસેવકો દોડી આવવા લાગ્યા.

ગુજરાતમાં પ્રાણ રેડવાનું કામ સરદારશ્રીએ સતત કર્યાં જ કર્યું. અંત મુઘી સરદાર ગુજરાતની ચિંતા કર્યાં કરતા અને એના વિકાસને માટે માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન આપતા જ રહ્યા.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં પણ સરદારે મહત્વપૂર્ણ કામ કર્યું હતું. અંગ્રેજ અધિકારીઓની આપખુદી, બેદરકારી, તોછડાપણું, લાગવગથાહી વગેરેની સરદારે બરોબર ઝાટકણી કાઢી હતી અને તેઓની જિંઘ હરામ કરી નાખી હતી.

સરદારે અમદાવાદના પાણીના સવાલ ઉપર ભારે તરખાટ મચાવી દીધો હતો અને એ અંગેની વ્યવસ્થા જિંબી કરવામાં મનોમન બહુ મોટો ફાળો ગણાય છે.

બેકા સત્યાગ્રહમાં ગાંધીજીએ સરદારનું હીર બરોબર પાસેથી લીધું અને પછી તો સરદારે બહોર જીવનમાં સંપૂર્ણ ગાંધીજીને સાથ આપવા માંડ્યો.

એકા સત્યાગ્રહ પછી તો સરદાર ગાંધીજીના જ બની ગયા. ગાંધીજીની પડખે સદા ઊભા રહીને દેશસેવાના એકેએક કામમાં સરદાર હરહંમેશ આક્રાંક્ષિત સ્વયંસેવકની માફક તત્પર જ રહેતા.

૧૯૨૬ની આ વાત છે. લાહોર ખાતે કોંગ્રેસનું અધિવેશન મળવાનું હતું. એ અંગે મહત્વના અને કટોકટીના નિર્ણયો લેવાના હતા.

એ વખતે કોંગ્રેસનું મુકાન ગાંધીજી જ સંભાળી શકશે એમ મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓને લાગતું હતું.

પરંતુ ગાંધીજીએ પ્રમુખ તરીકે રહેવાની ના પાડી એટલે સરદારશ્રીનું નામ સૂચવવામાં આવ્યું.

એ સાંભળીને સરદારશ્રી યોત્સી ઊઠ્યા :

‘જ્યાં સેનાપતિ જવાની ના પાડે છે, ત્યાં હું એમને સિપાઈ જવાની શી રીતે હિંમત કરું ?’

સરદારની ગાંધીજી પ્રત્યે આવી અનન્ય ભક્તિ જોઈને કેટલાક લોકો એમને ગાંધીજીના અંધ ભક્ત કહેતા.

સરદારે એનો જવાબ આપતાં એક બહેર સભામંડળું હતું :

‘મને ઘણા લોકો ગાંધીજીનો આંધળો ભક્ત કહે છે. હું ધન્ય છું કે સાથે જ અંધભક્ત થવાની મારામાં શક્તિ હોય. પણ તે નથી.

‘હું તો સામાન્ય જુદિનો દાવો કરનારો છું. મારામાં સ્તમ્ભશક્તિ પડેલી છે. મેં જગત પણ ઠીક ઠીક જોયું છે. એટલે સમજ્યા વિના એક હાથની પોતડી પહેરીને ફરનારા

ગાંધીજીની પાછળ ગાંડો થઈને ફરું એવો હું નથી. મારી પાંખે પવ્વાને ડગીને ધનવાન થાઉં એવો ધંધો હતો. પણ તે ઊઠ્યો.

‘કારણ હું એ માણસ પાસે શીખ્યો કે ખેડૂતનું કંઠ્યાળું બે પાંખે કરીને ન થાય. એ એને માર્ગે જ થાય. તેઓ સિંદુરનાનમાં આવ્યા ત્યારથી હું એમની સાથે છું. અને આ ભવમાં તો એમની સાથેનો સંબંધ છૂટે એમ નથી.’

‘૩૨ની સાલમાં સરદાર ગાંધીજીની સાથે યરવડા જેલમાં હતા. શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ પણ તેઓની સાથે હતા.

શ્રી મહાદેવભાઈને આ પીવાની ટેવ હતી. સરદાર પણ આ પીતા હતા. પરંતુ બીજે દિવસે સવારે સરદારને આ પીતાં ન જોઈને મહાદેવભાઈએ પૂછ્યું :

‘કેમ તમે આ પીવાની બંધ કરી છે ?’

સરદારે જવાબ આપ્યો :

‘અહીં બાપુની સાથે આવીને શું આ પીવી ? આપણે તો એ જે ખાય તે ખાવું એમ ઠરાવી દીધું છે. ચોખા છોડ્યા છે, શાક બાફેલું ખાવાનું રાખ્યું છે અને એ વખતે દૂધ રોટી લઈ છું. બાપુ પણ રોટી ખાય છે.’

સરદારનો આ નિશ્ચય સાંભળીને મહાદેવભાઈએ પણ આ પીવાનું બંધ કર્યું.

ગાંધીજી મારે યરવડા જેલમાં સોડા બનાવવો, ખજૂર તાકે કરવું, દાંતણુ કચરવું એ બધું સરદારે પોતે જ માથે લઈ લીધું હતું.

સરદાર હસતા હસતા મહાદેવભાઈને કહે :

‘ મને ક્યાં ખબર હતી કે અહીં બાપુ સાથે રહેવાનું થશે ? ખબર હોત તો કાકા (સાહેબ)ને પૂછી લેત કે બાપુનું શું શું કામ કરવાનું હોય છે. આ તો બાપુ કશું કહે નહિ એટલે ખબર ન પડે. કપડાં ધોવાનું તો બાપુએ રહેવા જ દીધું નથી. નાહવાની એરડીમાંથી ધોઈને જ નીકળે પછી કરવું શું ?’

આ બધું જોઈ-સાંભળીને મહાદેવભાઈને થતું :

‘ જે પ્રેમથી બાપુને માટે સરદાર ફળ સમારે છે અને દાતણ ફૂટવાનું ભૂલી ગયા હોય તો યાદ આવતાં દાતણ લેવા દોડે છે એ બધું એમની બાપુ પ્રત્યેની અપાર ભક્તિ સૂચવે છે. એ ભક્તિ શીખવાને માટે પણ સરદારના પગ આગળ બેસવાને પ્રેરે છે.’

પહેલા વિશ્વયુદ્ધ વખતની આ વાત છે. સને ૧૯૧૮ માં ગાંધીજીએ ગુજરાતમાં સૈન્યભરતીનું કામ ઉપાડી લેવાનું ‘વિચાર્યું’.

આમ તો ગાંધીજીએ અંગ્રેજ હકુમત સામે સત્યાગ્રહ આદર્યો હતો. તે વખતે ખેડાની લડત પણ ચાલતી જ હતી.

પરંતુ ગાંધીજી માનતા હતા કે, બ્રિટિશ નાગરિકના સંપૂર્ણ હક આપણે માગીએ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં તેના સરખા ભાગીદાર ગણવાનો દાવો કરીએ, તો સામ્રાજ્યની આકૃતિને પ્રસંગે એક અંગ્રેજ જેટલું કરવા તૈયાર થાય છે તેટલું કરવા આપણે તૈયાર થવું જ જોઈએ.

ગાંધીજીની આ વાત સરદાર સાનમાં સમજી ગયા. તેમના ઉપર ગાંધીજીએ કરેલી એ દલીલની અસર વધારે થઈ કે, આપણા લોકો બાયલા જેવા થઈ ગયા છે ! તેમનામાં લડાઈમાં જવાથી હિંમત અને મહાનગી આવશે.

એટલે સરદારે ગાંધીજીના આ કામમાં ઊલટભેર જોડાવ્યું. સરદાર ગાંધીજીની સાથે સૈન્યભરતી માટે ગામેગામે ફરવા લાગ્યા. ગાંધીજીની સાથે સરદાર પણ ગાંધીજીના શબ્દોમાં ‘વિક્રિય સારજન્ટ’-ભરતી અમલદાર-થયા.

પરંતુ સૈન્યભરતીનું આ કામ ઘણું કપરું હતું ! યુદ્ધમાં ખામીને મદદ કરવાનો લોકોને જરાયે ઉત્સાહ નહોતો.

મહેસૂલની લડત વખતે લોકો વાહન આપવાની હરીફાઈ કરતા. એક સ્વયંસેવકની જરૂર હોય, ત્યાં ચાર હાજર થઈ જતા. પણ એ બધું હવે દોઢાલું થઈ પડ્યું !

પરંતુ એમ ગાંધીજી અને સરદાર નિરાશ થાય એવા નહોતા. એક ગામથી બીજા ગામ પળે ચાલીને જ જવાનું નક્કી કરાવ્યું.

કદાચ ગામડામાં આવતું પણ ન મળે અને માગવું એ તો માથા નહિ જ, એમ વિચારીને પ્રત્યેક સેવક ખાવા પૂરતું પાણી થેલીમાં જ લઈને નીકળે એમ ગોઠવ્યું. ઉનાળો હતો એટલે માટા ગિસ્તરાની તો જરૂર નહોતી.

ગાંધીજી આ જમણમાં પોતાનો મુખ્ય ખોરાક શેકેલી લાને ખાંટેલી મગફળી તથા ગોળ, કેળાં અને બે ત્રણ લીંબુનું પાણી જેટલું રાખતા. સરદાર પણ એનાથી ચલાવી લેતા.

સૈન્યભરતી માટે થોડા દિવસ માતર તાલુકાના નવાગામ ગામે મુકામ નાખ્યો હતો. ત્યાં ગાંધીજી રાંધતા અને રોટલી ખાતર ખીચડી ને શાક બનાવતા. ગાંધીજી અને સરદાર એ જમતા.

શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ નડિયાદથી દરરોજની ટપાલ લઈને બારેજડી સ્ટેશને આગાહીમાં જતા અને ત્યાંથી ન

ગામ અગિયાર માઈલ થાય તે ચાંલીને જતા-આવતા.

એક દિવસ મહાદેવભાઈએ વિચાર્યું કે, હું સરદાર મારે બાખરી ને શાક લેતો જઈ તો ડીક. તેમણે ગાંધીજીને આ વાત જણાવી.

ગાંધીજી તરત જ બોલી બેઠ્યા :

‘તમે વલ્લભભાઈને એવા પરાધીન શું કામ કહ્યો હો છે ? એ તો રાંધીને મને પણ જમાડશે.’

પછી ગાંધીજીએ સરદારને રોટલી કરવા બેસાડવા માંડ્યા.

સરદાર એ કામ ખુશીથી કરવા લાગ્યા.

બારડોલીમાં એક વાર શ્રી રાવશંકર મહારાજને ગાંધીજીએ એ લગ્નમાં ગોર તરીકે મોકલ્યા.

તેમના કામમાંથી પરવારીને રવિશંકરદાદા મોડા પાછા આવ્યા.

ત્યાં તો સામેથી જ સરદારને બેટો થઈ ગયો.

સરદારે પૂછ્યું : ‘અથા મહારાજ, મોડી રાત સુધી ક્યાં ગયેલો ?’

દાદાએ કહ્યું : ‘બાપુની આજ્ઞાથી હું તો એક ઠેકાણે લગ્ન કરાવવા ગયેલો. પણ તમારે મોડી રાત્રે બાપુ પાસે શું કામ આવવું પડ્યું ?’

સરદારે કહ્યું : ‘બાપુએ નવો પ્રોગ્રામ ઘડ્યા છે. તેમણે મને તે કહી સંભળાવ્યો. મેં એક કલાક સુધી મારા એર-ડામાં આંટા મારતાં મારતાં તે કાર્યક્રમને પચાવવા ખૂબ મહેનત કરી, છતાં બરાબર બેઠું નહિ ! તેથી ફરી પાછા

બાપુને ઊઠાડીને તેમની પાસે સમજવા ગયો હતો. બાપુએ આખો કાર્યક્રમ ફરીથી બરાબર સમજાવ્યો.’

દાદાએ પૂછ્યું : ‘હવે સમજાઈ ગયો ?’

સરદાર કહે : ‘હા, હવે ગેઠ બેઠી.’

પછી થોડી વાર અટકીને સરદાર ગંભીર બાવે બોલ્યા :

‘પણ મહારાજ, બાપુની શી વાત કરું ? આપણે તો ભૂખતા જ આ શરીરની બાલ ઉતારીને એના બોડા સિવડાવીએ, તોયે બાપુનો બદલો વાળી શકાય એમ નથી !’

આ વાત સાંભળીને રાવશંકરદાદા ગદગદિત થઈ ગયા. તેમને થયું : ‘બાપુ પ્રત્યે શી સરદારની ભક્તિ છે ! લોકો તો બાપુ પાસે જઈને ફરિયાદ કરતા હોય છે કે, સરદારની ભૂખ તો કુહાડે કાપ્યા જેવી છે. પણ મને લાગે છે કે સરદારનું હૃદય તો માખણના પિંડ જેવું છે. તેથી પણ વધુ કેમળ કોઈ તો વાંધા ન આવે.’

૧૮.

નાગપુર જંડા સત્યાગ્રહ

નાગપુર જંડા સત્યાગ્રહનું બીજ નંખાયું જબલપુરમાં. ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીએ મ્યુનિસિપલ મકાન ઉપર આપણો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવાનો ઠરાવ ૧૯૨૩ ના માર્ચમાં પસાર કર્યો.

પરંતુ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે એ ઠરાવ રદ કર્યો અને ટાઉન-હાલ આગળ મેદાનમાં સભા ન બરવામાં આવે તથા મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર રાષ્ટ્રધ્વજ ન ચઢાવવામાં આવે એ માટે ત્યાં ૧૯૨૪ મી કલમ લાગુ પાડી.

એ વેળાએ ગાંધીજી જેલમાં હતા. એટલે તેમના કારાવાસની સંવત્સરીના દિવસે પંડિત સુંદરલાલજીની સરદારી હેડળા રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે મોટું સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું.

પંડિત સુંદરલાલજી અને બીજા દસ જણને તરત જ પકડવામાં આવ્યા અને તેમની પાસેથી રાષ્ટ્રધ્વજ ખૂંચવી લેવામાં આવ્યો.

એમાંથી ઝંડા સત્યાગ્રહનો ફળગો ફૂટ્યો. તા. ૧૩ મી એપ્રિલને દિવસે નાગપુરમાં રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે મોટું સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું ત વખતે એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું કે, એ સરઘસ ગોરાઓની વસતીવાળા વિભાગ 'સિવિલ લાઇન્સ' માં થઈને સદર બજારમાં જશે અને ત્યાં સભા ભરવામાં આવશે.

ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટ પાસે ચાર રસ્તા આગળ જ્યાંથી સિવિલ લાઇન્સ શરૂ થાય છે ત્યાં જહલો મજિસ્ટ્રેટ અને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મોટી પોલીસફોજ સાથે હાજર હતા.

એ લોકોએ સરઘસને રોક્યું, સ્વયંસેવકોએ આગળ વધવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. એટલે પોલીસ તેમના પર તૂટી પડ્યા. વાવટાના ઢાંડા વડે જ સ્વયંસેવકોને ખૂબ માર્યા અને નીચે પડી ગયા તેમને ઢસરડી રસ્તાની બાજુની ગટરમાં નાખ્યા !

નાગપુર પ્રાંતક સમિતિએ ડરાવ કર્યો કે, કેઈ પણ સરિયામ રસ્તા ઉપરથી શાંતિપૂર્વક રાષ્ટ્રધ્વજ લઈને જવાનો પ્રયત્નને અધિકાર છે, અને સરકાર તેમાં અંતરાય નાખે છે. મારે તા. ૧ લી મે થી એ અંગે લડત આપવી.

શ્રી જમનાલાલજી બળજે લડતની આગેવાની લીધી. તેમની સૂચના પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાવાળા દસ દસ સૈનિકોને રોજ

લડતને મોરચે મોકલવાનું નક્કી થયું.

આ લડત પછી પૂર જોશમાં ચાલવા લાગી. જમનાલાલજી બળજને પણ પકડી લેવામાં આવ્યા, તેમને એ વર્ષની સખ્ત ફેદની સજા કરવામાં આવી.

એટલે કોંગ્રેસ કારોબારીએ સરદારને લડતનું સુકાન હાથમાં લેવા કહ્યું.

સરદાર આ લડતનો પહેલાંથી બરોબર અભ્યાસ કરતા હતા. સરદારને આ સત્યાગ્રહની ચોખ્ખતા સમજાઈ હતી. એટલે તેમણે શરૂઆતથી સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ મોકલવા માંડી હતી જ.

કોંગ્રેસ કારોબારીનો ટુકમ થતાં સરદાર નાગપુર પહોંચી ગયા.

નાગપુરમાં તેો કેઈ સ્થાનિક આગેવાનો રહ્યા નહોતા. બધાને જેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા હતા. એટલે સરદારને એકલે હાથે કામ સંભાળવું પડ્યું.

સરદારે ત્યાંની બધી પરિસ્થિતિ તપાસી લીધી અને કામ અવસ્થિત ગોડવી દીધું. દરેક પ્રાંતમાંથી સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ આવવા લાગી. શુજરાતે એમાં સારો હિસ્સો આપ્યો.

સરકાર પણ મક્કમ હતી. આ લડત ૧૮ મી એપ્રિલ ૧૯૨૩ સુધી ચાલી હતી. એટલા વખતમાં ૧૭૪૮ સત્યાગ્રહીઓ જેલમાં ગયા હતા. સરકારે જેલમાં બારે અત્યાચાર વતાવ્યો હતો લગભગ બધાજ સત્યાગ્રહીઓ જેલમાંના અમાત્યુથી વડાનથી, વધારેપડતી મજૂરીથી અને ખરાબ ખોરાકથી ઝાંઝા પગા પ્રમાણમાં તાબયત બગાડીને પણ, રાષ્ટ્રધ્વજની શાન

દુનિયા આગળ ઉજ્જવળ કરીને, તેના હર્ષથી કુલાતી છાતીએ અને ગર્વથી ઉન્નત શિરે બહાર આવ્યા.

સરદારે પણ ગાંધીજીની અસહકારની રીત પ્રમાણે શાંતિ પૂર્વક લડત ચલાવી. આખરે સત્યનો જય થયો.

તા. ૧૮ મી આગસ્ટને દિવસે રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે મોટું સરઘસ નીકળ્યું. સિવિલ લાઈન્સમાંથી શાંતિથી પસાર થયું.

બધા સત્યાગ્રહીઓને જેલમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા. આ લડતમાં સત્યાગ્રહીઓએ પોલીસ ખાતાના અને જેલ ખાતાના અમલદારો ઉપર જે સારી છાપ પાડી અને જે સત્યાગ્રહીઓએ બહાર સભામાં સરદારને કહ્યું કે, 'જેલના આકરા અનુભવો છતાં અમારો ઉત્સાહ લેશ પણ મંદ થયો નથી, બલકે વધ્યો છે. માટે સ્વરાજને સારુ જેલનાં અને બીજાં કબ્જો અમારે ફરી પાછાં વેડવાનાં આવે એવાં કામ અમારે માટે જલદી જલદી કાઢજો,' એમાં આ લડતની મોટામાં મોટી જીત હતી.

૧૯.

બોરસદ સત્યાગ્રહ

નાગપુર જંડા સત્યાગ્રહ પૂરો કરીને સરદાર દિલ્હીમાં મળેલી કોંગ્રેસ મહાસભામાં ગયા. એ દરમિયાન બોરસદમાં સરદાર માટે એક બીજું કામ તૈયાર થઈ રહ્યું હતું.

જેડા જિલ્લામાં મહી નદીના કાંડા ઉપરનાં ગામોમાં પાટણવાડિયા અને બારૈયા કોમની વસ્તી છે.

મૂળે આ કોમ ઝનૂની, સાહસિક અને લડાયક ખરી જ. એટલે સહેજ કારણ મળતાં ચોરી અને લૂંટફાટ તરફ વળી

જતાં એ લોકોને વાર લાગતી નહિ. પછી એમાંથી બહાર-વટિયાઓ પેદા થતા.

બહારવટિયાનો પાક ઊભો કરનારું અને ગુનાની સંખ્યા વધારનારું મોટું કારણ તો બ્રિટિશ સરકારનો 'ગુનાખોર કોમને લગતો કાયદો' હતો.

એ કાયદા પ્રમાણે આ કોમનાં તમામ પુખ્ત વયનાં માણસોને-પુરુષોને અને સ્ત્રીઓને-સવારે અને સાંજે પોલીસ ધાબા ઉપર હાજરી આપવાની ફરજ પાડવામાં આવતી.

વળી કોઈ જગ્યાએ ગુનાનો કોઈ બનાવ બન્યો કે આ કોમના સંખ્યાબંધ માણસો ઉપર બમીન કેસ કરવામાં આવતા.

પૈલા બિચારા બમીન ક્યાંથી લાવી શકે ? એટલે પછી બમીને સજા કરી જેલમાં મોકલવામાં આવતા ! પછી એ માણસ પણ ગુના કરવાની વૃત્તિ લઈને જેલમાંથી બહાર આવતો !

હાજરીના ત્રાસથી કંટાળીને પણ ઘણા લોકો નાસતા ફરતા અને પછી શુજરાન ચલાવવા માટે ચોરી અને લૂંટ-ફાટનો ધંધો તેઓ લઈ બેસતા !

આ રીતે જ બાબર દેવા બહારવટે નીકળ્યો હતો. તેણે ખૂબ ત્રાસ વરતાવવા માંડ્યો હતો.

બોરસદ તાલુકામાં આવાં કારણોને લીધે બહારવટિયાનો ત્રાસ બહુ વધી ગયો હતો. ખૂન અને લૂંટના ગુનાનું પ્રમાણ પણ વધી ગયું હતું.

પોલીસ એવો રિપોર્ટ કર્યા કરતો હતો કે લોકો બહાર-

વટિયાઓને આશ્રય આપે છે અને છુપાવામાં મદદ કરે છે એટલે એમને પકડી શકાતા નથી.

લોકોનો સામે આક્ષેપ એવો હતો કે, પોલીસ બહાર વટિયા સાથે ભળી ગઈ છે અને પોલીસ જ લૂંટો કરાવે છે.

સ્થાનિક અમલદારોનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, બહાર વટિયાઓને પકડવા માટે તાલુકામાં વધારાની પોલીસ મૂકી જોઈએ અને તેનું ખર્ચ લોકો ઉપર દાંડ નાખીને વસૂ કરવું જોઈએ.

એટલે સરકારે પ્રથમ બાબર દેવાના ગામ ગોજેલ ઉપર સબ-પોલીસ કોટ્ટી બેસાડી અને પછી નજીકનાં ખડાણ અને જોગણ ગામોમાં પણ સબ-પોલીસ બેસાડી. પરંતુ બાબર દેવાએ મચક આપી નહિ.

પછી સરકારે તા. ૨૫-૯-૨૩ ના રોજ આખા બોરસદ તાલુકા ઉપર સબ-પોલીસ જોડાવીને સાળ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરનાં દરેક સ્ત્રી-પુરુષ પાસેથી જળુ દીડ બે રૂપિયા સાથે આનાનો દાંડ વસૂલ કરવાનું ઠરાવ્યું. એમાંથી ઘરડાં આ અપંગને પણ બાદ કરવામાં ન આવ્યાં.

પુખ્ત વયનાં સ્ત્રી-પુરુષને ગળામાં હૈડિયો ફૂટે છે. તે પરથી આ વેરો 'હૈડિયાવેરો' કહેવાય છે. આ વેરો પ્રબલ માદાજયા ઉપર ડામ જેવો હતો.

આ વેળાએ પણ ગાંધીજી જેલમાં હતા. એટલે લોકો સરદાર આગળ પોતાની વાત રજૂ કરવાનો વિચાર કર્યો. સરદાર હાલ્લીથી અમદાવાદ પાછા આવ્યા કે તરત જ બોરસદ લોકો સરદાર પાસે દોડી ગયા.

સરદારે આખી પરિસ્થિતિ વિશે વિચાર કરવા તા. ૨૦-૧૦-૨૩ ના રોજ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની બેઠક ભાવનગરમાં બોલાવી.

આ બેઠક પહેલાં સરદારે મોહનલાલ પંડ્યાજી અને અધ્યક્ષ મહારાજને ઝીણવટથી બધી તપાસ કરવા ત્યાં મોકલ્યા. તેઓએ બધે ફરીને રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો અને સરદાર આગળ રજૂ કર્યો. આ દરમિયાન સરદારે પણ પોતાની મેળે આ પ્રકરણ બધે સરકારમાં શું શું ચાલી રહ્યું હતું, તે વિશે ચોક્કસ માહિતી જોગી કરી. તે પરથી પ્રબલો કેસ તદ્દન વાજબી છે એવી સરદારને ખાતરી થઈ ગઈ.

પરિષદમાં સરદારે લોકોને લડતની બધી શરતો અને વિગતો સમજાવ્યાં. એ બધું કબૂલ કરીને લોકોએ કર ન કરવાનો નિશ્ચય કરીને સર્વાનુમતે એવો ઠરાવ પસાર કર્યો કે,

'તાલુકાની સમસ્ત નિર્દોષ પ્રબલ ઉપર જૂઠાં તહોમત મૂકી એ દાંડ નાખવામાં આવ્યો છે તે તદ્દન અન્યાયી અને જુલમી છે. એ અન્યાયની સામે લડત ચલાવવા આ પરિષદ પ્રબલને એ દાંડ નહિ ભરવાની અને તેમ કરતાં વેડવાં પડતાં હુખ માનિથી સહન કરી પોતાનું સ્વમાન બળવવાની સલાહ આપે છે.'

આમ, બોરસદ સત્યાગ્રહ શરૂ થયો.

લડતની સાથેસાથ સરદારે પણ પુરજોશથી બધે જાતીઓ સ્પષ્ટ માંડી. નજીવી રકમની અવેજીમાં બેસો, ઘરની કીમતી વસ્તુઓ અને ક્યારેક તો જમીનો પણ જાત થતી.

લોકોને આવા વર્તાવ સામે સરદારે પહેલાંથી ચેતવી દીધા હતા. સરદારે પત્રિકા કાઢી લોકોને બળુ કરી હતી :

‘લીધેલી પ્રતિજ્ઞા બરાબર પાળી તમે તમારું સ્વમાન જાળવજો. સરકાર તેના સ્વભાવ પ્રમાણે તમારા ઉપર કોઈ બરાશે, જપ્તીઓનો વુલમ કરશે, ઢોર છોડી જશે, આ રૂપિયા માટે પચીસ રૂપિયાની કિંમતની ચીજ જપ્ત કરી લઈ જશે. એ બધું તમે શાંતિથી અને સબૂરીથી ખમ લેજો....’

લોકો એ માટે બરોબર તૈયાર હતા. કેટલાંક ગામમાં એમાં મુખી અને શવણિયા પોલીસને સાથ આપતા નહિ એટલે સરકારે તેમને બરતરફ કર્યા.

લોકોનો અસહકાર એટલો જખખર હતો કે, સરકાર જપ્ત કરેલો માલ કોઈ ખરીદતું નહિ. એવા માલને થાણે લઈ જવા પણ કોઈ મંજે નહિ.

પુરુષો કરતાં પણ બહેનો બહાદુરીમાં આગળ વધી ગયા હતા. જપ્તીઓની પીડા ટાળવા પરાક પહેલાં જ લોકો ખેતરોમાં ચાલ્યા જતા અને સાંજ પડે ત્યારે ઘેર આવવા ત્યાર પછી બહેનો રોટલા કરતી અને પુરુષો ઢોરઢાંખર ઘાસઘાણો વગેરે ખવડાવતા.

બોરસદમાં ત્યારે રાતે અગિયાર વાગ્યા સુધી બજાર ચાલતું. બીજાં ગામોમાં પણ બજારો રાતે બરાતાં. લોકો ફાનસના અજવાળામાં માલનો ભાવતોલ કરતા.

એ દિવસોમાં બહારવટિયાઓ પણ શાંત થઈ ગયા હતા રાતે લોકો બાંધાવ કરતા. પરંતુ તેઓને બહારવટિયા સતાવતા કે લૂંટતા નહિ.

લોકોની મક્કમતા અને નીડરતા જોઈને આખરે સરકાર

પણ તમતું આપ્યું. સરકારે હૈડિયાવેરો રદ કર્યા. આ લડતનો વિજયી અંત આવ્યો.

બોરસદ સત્યાગ્રહનો પ્રારંભ તા. ૨-૧૨-૧૯૨૩ને રોજ થયો અને તેની પૂર્ણાહુતિ તા. ૧૨-૧-૨૪ને રોજ થઈ. એ રીતે આ લડત સરદારશ્રીની કુશળ નેતાગીરી હેઠળ માત્ર પાંચ અઠવાડિયામાં જ પૂરી થઈ ગઈ.

આ વિજયથી કાર્યકર્તાઓ અને પ્રજાજનો અતિ ઉત્સાહમાં આવી ગયા એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ સરદાર તે વખતે પાતાના મગજનું સમતોલપણ કેવી રીતે જાળવી રહ્યા હતા અને ચીને કેવું માર્ગદર્શન આપતા હતા એ જોઈને સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતોની એમનામાં કેવી જોડી સમજ હતી એ અવાચ આવે છે.

બોરસદ બન્યુઆરીને રોજ બોરસદમાં પૂર્ણાહુતિને મોટે ભાગે થયો. આ સભામાં પચીસથી ત્રીસ હજાર ભાઈબહેનો હાજર, બહેનો લગભગ ચોથા ભાગની હતી.

સરદારે પ્રજાજનોને સંબોધીને કહ્યું :

‘તમારો હવે એક જ ધર્મ હોઈ શકે. એ તમે સાચો વિજય મેળવ્યો હોય, તો હવે તમારે સરકારના ઢોપ સામે લડવાનું છોડી દેવું અને તમારી પોતાની નબળાઈઓનો જ વિચાર કરવો....’

હારી આવી પરિસ્થિતિ ન સર્જાય એ માટે માર્ગ બતાવતા સરદાર બોલ્યા :

‘આપણી વચ્ચે ચોર લૂંટારા ન રહી શકે તે માટે આપણાં ગામોમાં ધાર્મિક પવિત્ર વાતાવરણ પેદા કરવું જોઈએ, એ જોઈને આપણે સીધા રસ્તે ચડાવવા જોઈએ.

‘અહીંના શાહુકારોને હું કહું છું કે, લૂંટનો ત્રાસ તમને સૌથી વધારે પડ્યો છે અને તે બાકી રહેશે તો બિવિધ પણ તમારે જ વધારે વેઠવો પડશે.’

‘માટે લૂંટો ન થાય એવાં કામ કરવામાં તમારે જ વધારે રસ લેવો જોઈએ. તમારા હૃદયમાં રામ રાખીને તમારો ધર્મ રાજગાર કરો.’

‘જો તમે પ્રભુનો ડર નહિ રાખશો અને ગરીબનો પીએ એવાની જ દાનત રાખશો, તો તેનો બદલો પણ તમને એવો જ મળી રહેવાનો.’

‘ગરીબ જોડેના વેપારમાં પ્રભુનો ડર રાખી વાજળી નો જ લેજો અને તેમને ચૂસવાનો વિચાર છોડજો.’

‘કોઈ પણ માણસને શુનો કે બહારવટું કરવાની હોંશ નથી પણ એ શાહુકારોના બુલ્લમથી કંટાળીને જ એવા ધંધા કરવા માટે છે. એ લોકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવાની જરૂર છે; એ શુનેગાર થતા અટકે એ આપણે જોવાનું છે.’

પછી સરદારે બહારવટિયાને પણ સંદેશો આપતાં કહ્યું :

‘બાબર દેવાને તમારામાંનો કોઈ પણ બાબતો હોય, કોઈ પણ તેની સાથે બેટો કરવાનો કે વાતો કરવાનો પ્રસંગ આવે, તો તેને કહેજો કે,

‘તારું બહારવટું એ બહારવટું નથી. બંદૂકડી લઈ ભાગતા ફરવું અને નિર્દોષને લૂંટવા ને મારવા એમાં બહારવટું નથી.’

‘આવા બહારવટિયાને હથિયારની જરૂર ન હોય. બહારવટો તો હસાના દરગાહનું છે. બહારવટું તો ગાંધીજીનું છે.’

માણસ નિઃશસ્ત્રને સતાવે, લોકોને લૂંટે અને ખૂનો કરે તો માણસ તો કોમને કલંકરૂપ છે.’

મહાત્મા ગાંધીજી તો આ લડત વખતે જેલમાં હતા. આ જેલમાં વિચારી અંત આપ્યા એ બાબતે તેઓ રાજી થયા. રાજી જોડલા માટે થયા કે સરદારે આખી લડતને સત્યાગ્રહની રીતે સફળપણે ચલાવી હતી.

સરકારની બલે હાર થઈ હતી. પણ તેની હારનો ડંખ તેનામાં ન રહે એવો કોઈ બાતનો દેખાવ કે વર્તન પ્રજા માટે ન થાય એવી સરદારશ્રીએ કાળજી રાખી હતી. જોડલે જ સરદારે પોતાના પૂર્ણાદ્યુતિ બાવણમાં કહ્યું હતું :

‘....મેં બંદ્યું છે કે તમે વિજયની ઉજાણી કરવાના છો, તો બલે કરો. પણ મારી સલાહ છે કે તમારી ઉજાણીમાં જખતી કરવા આવનારાઓને તથા પોલીસને પણ ભાગ લેવા માત્રજો. તેમની સાથે તમારે હવે કાંઈ લડત રહી નથી. પોલીસ, મુળી, રાવણિયા, પોલીસ સૌની સાથે મહોળત કરજો તમારે કરેલી જખતીઓ ખૂલી જશે.’

લડતના દિવસોમાં પણ સરકારી અમલદારોને પોતાની ફરજ બજાવવા જતાં કાંઈ આકસ્મિક મુશ્કેલી નટે, તો તેમની વધારે સત્યાગ્રહીઓ પહોંચી જતા અને મદદ કરતા. આખી ભ્રમણ દરમિયાન હરીફ પક્ષને એમ નથી લાગવા દીધું કે તેઓ પરાજિત હશે.

આ બધું સાંભળીને ગાંધીજી રાજી થયા વિના રહે બધા ? તેમણે પ્રજા પર અંતરના આશીર્વાદ વરસાવ્યા.

૧૯૨૭ની સાલમાં ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં બહુ બાવરસાહ અને વાવાઝોડાનું બચકર તોફાન થયું. ગુજરાતની આલીલીલી વાલીઓ ખેદાનમેદાન થઈ ગઈ !

એ અબૂતપૂર્વ રેલસંકટ વેળાએ સરહાર ખાણે એસી રહે ખરા ? તા. રડમી ગુલાઈ ને શનિવારની રાતથી મુસળધાર વરસાદ શરૂ થયો તે રહમી શુક્રવારે બંધ થયો.

લોકોને એમ કે રવિવારે વરસાદ અને તોફાન શાંત થઈ જશે. પણ વરસાદનું ભેર એવું જ ચાલુ રહ્યું.

રવિવાર રાતથી સરહાર ચિંતા કરવા લાગ્યા કે, લોકો ઉપર સખત આકૃત ઊતરી આવી છે ! તેમને જિંદગી ન આપી તે વખતે સરહાર અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના અધ્યક્ષ હતા અને ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ પણ હતા.

એટલે અમદાવાદ શહેરના ગુદા ગુદા લેતાની કેવી હાલ છે તે જોવાના જ્યાલથી મધરાતે બાર વાગ્યે સરહાર ઘરને બહાર નીકળી પડ્યા.

બચકર ગાજવીજ અને વાવાઝોડા સાથે ધોધમાર વરસાદ પડતો હતો. વહ અગિયારશની અંધારી રાત હતી છતાં સરહાર એની પરવા કર્યા વિના દહડતે કપડે બધે ફરવા લાગ્યા.

અમદાવાદમાં થયેલી ખુવારી પરથી તથા આ બચકર સંકટથી ગુજરાત-કાઠિયાવાડ ઉપર કેવી આકૃત ઊતરી હતી તેના આછાપાતળા સમાચાર પરથી સરહારે સંકટગ્રસ્ત લોકોને તાત્કાલિક મદદ દરવા માટે નીચેની અપીલ બહાર પાડી :

‘ જ્યાં અડવાડિયામાં થયેલી અનરાધાર વૃષ્ટિએ ગુજરાત-કાઠિયાવાડને એકાએક અણધાર્યા સંકટમાં ઉતારી દીધાં છે. મામનાં ગામ તળાવો જે અગર પાણીમાં ડૂબ્યાં છે. લોકો મુખ્યા તરસ્યા એસી રહ્યા છે....આવી અતિવૃષ્ટિ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં થઈ હોય એવું કોઈનાં સ્મરણમાં નથી....

‘...ગુજરાતે તેમ જ ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓએ અવાર સુધી બીજા પ્રાંતોમાં સંકટ નિવારણાર્થે અનેક વેળા છૂટે હાથે મદદ કરી છે. હયાધર્મ ગુજરાતની પ્રજાનો વિશેષ ગુણ મનાયો છે. તેઓ આ ઘરની આકૃતને વખતે પ્રજાના સંકટનિવારણાર્થે તાત્કાલિક મદદ કરવામાં પાછા નહિ પડે એવી મને પૂરી આશા છે.’

સરહારે ચારેકોર કાર્યકરો અને સ્વયંસેવકોને મોકલી ઠેર ઠેર વાહતકાર્ય ઉપાડી લીધું.

આ સંકટ વેળાએ સરહારમાં રહેલી ઉદાર વૃત્તિનું તથા માનવપ્રેમનું દર્શન થયું. સરહારે સરકારના લોકોને, અધિકારીઓને પણ છૂટે હાથે અને જીવને જોખમે સહાય મોકલવાનું પાઠ્યું. તેમણે પોતાના સૌ સાથીઓને પ્રેમથી સમજાવ્યું કે, આ સંકટ સૌના ઉપર સરખું છે. માટે હાલ રાજકારણને માન્ય મૂકી સરકારી કર્મચારીઓ અને અમલદારો સાથે બાંધબંધારથી વર્તી ખોખલા મિલાવીને કામ કરવું.

સરહારની આ વાત સૌ કાર્યકરોએ ઉત્સાહથી વધાવી લીધી અને સરકારી તંત્ર સાથે સંકટકાર્યમાં પૂરેપૂરા સહકારથી કામ કરવા માંડ્યું.

આ બચકર રેલસંકટ વેળાએ ગાંધીજી માંદગીને કારણે બેખબરમાં હતા. ગુજરાતમાંથી કેટલાકે ગાંધીજીને તાર કરેલા

કે, ગુજરાતના આ સંકટની વેળાએ આપે ગુજરાતમાં આવવું જોઈએ.

એટલે ગાંધીજીએ સરદારશ્રીને તાર કરીને પૂછ્યું : 'આવું ?'

સરદારે તરત જ જવાબ મોકલ્યો :

‘તમે દસ વર્ષ થયાં અમને જે તાલીમ આપતા રહ્યા છો તે અમે કેવી પચાવી છે અને તેના અમલ અમે કેવો કરીએ છીએ તે જોવું હોય તો ન આવશો.’

અને ખરેખર સરદાર અને તેમના સાથીઓએ ગાંધીજીની તાલીમને દીપાવી. તેઓએ પોતાની વ્યવસ્થાશક્તિની લોખંડી પર અને સરકારી તંત્ર પર ઘણી સારી છાપ પાડી.

એટલે જ એક વાર સરકારી અમલદાર મિ. ગેરે સરદારશ્રીને વાતવાતમાં કહેવા લાગ્યા :

‘આટલા સારા કામ માટે તમને અને તમારા મુખ્ય મુખ્ય સાથીઓને સરકાર કાંઈ માનચાંદ જોનાયત કરે એવું બલામણુ હું કરું, તો એમાં તમને કશો વાંધો છે ?’

આ સાંભળીને સરદાર એમને આભાર માનતા હસતા બોલ્યા :

‘મારા સાથીઓ તો તમારા માનચાંદથી બાર ગાઉ દૂર બાજે એવા છે. સેવાનાં કાર્યોમાં જ એમને આનંદ છે. એમને તો કીર્તિ કે બહેરાત પણ નથી જોઈતી.’

સરદારે અને એમના સાથીઓએ આ કાર્ય લોકપ્રીયતા અથવા આત્મસંતોષને અર્થે જ કર્યું હતું. સરદારથી માંડીને નાનામાં નાના સ્વયંસેવકની મોટામાં મોટી અને ઊંડામાં ઊંડી

મજા જે જ હતી કે, ગાંધીજી જેઓ ભંગ્લોરમાં માંદગીને ભિજાને હતા અને જેમનો આત્મા ગુજરાતના પીડિતો માટે કંપી શ્વો હતો, તેમણે આટલાં વર્ષોથી હૃદય નિષેવી નિષેવીને આપેલી તાલીમને બરોબર દીપાવવી.

તેથી જ સૌ સ્વયંસેવકોએ સરદાર તરફથી જે હુકમ મળતો એનો અમલ કરવા વિશે કોઈ દિવસ આનાકાની નહોતી કરી. સરદારે પણ હુકમ છોડવામાં સંકોચ નહોતો રાખ્યો અને તેની સાથેસાથ સાધનો પૂરાં પાડવામાં પણ મજા નહોતી રાખી.

સૌના પ્રેમભર્યા સહકારથી આ બચકર સંકટ સામે સૌ હી શક્યા.

ગાંધીજીએ આ વિજયને સત્ય અને અહિંસાનો સંપૂર્ણ વિજય ગણી બિરદાવ્યો.

૨૧.

બારડોલી સત્યાગ્રહ

૧૯૨૮ના બારડોલી સત્યાગ્રહ વેળાએ વલ્લભભાઈ પટેલની પ્રતિભા સોળે કળાએ ખીલી નીકળી. વલ્લભભાઈની વીરવાળીને નિર્ભયમાં પણ પ્રાણસંચાર કર્યો. શાંત, સૌમ્ય બેઠૂનોને પણ નિર્ભય અને દૃઢ થઈ જવાની જુમારીવાળા બનાવ્યા.

અહીં જ વલ્લભભાઈ ‘સરદાર’નું માનવતું ગિરુદ પામ્યા.

સને ૧૯૨૧માં ગાંધીજીએ અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં બારડોલી તાલુકાને સમગ્ર પ્રવૃત્તિનું મધ્યસ્થ કેન્દ્ર બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો.

બારડોલીની પ્રજા એ માટે તૈયાર હતી અને કોઈ પણ ભોગ આપવા તલપાપડ થઈ ગઈ. પરંતુ છેલ્લી ઘડીએ ચીરી ચીરાના હિંસક બનાવથી ગાંધીજીએ પોતાનો નિર્ણય મોકલે રાખ્યો.

બારડોલી તાલુકો ત્યારથી સરકારની આંખે ચડી ગયો. ૧૯૨૮ની સાલમાં બારડોલી તાલુકાના મહેસૂલની નવેસરથી આકારણી કરવામાં આવી. તે વખતે ભૂતકાળનો બદલો વાળવા ગમે તેમ અવળો સવળો મેળ બેસાડી તાલુકાના મહેસૂલમાં ૨૨ ટકા જેટલો ધરખમ વધારો કર્યો !

તાલુકાની ખેડૂત પ્રજા સરકારની કિન્નાખોરી પામી ગઈ. આખા તાલુકામાં ચકચાર જાગી. એ લોકોએ રેવન્યુ ધારાધારણ પ્રમાણે આંકડા તૈયાર કર્યા અને ખાતરી કરી જોઈ કે, મુંબઈ સરકારે પેરવૃત્તિથી બારડોલી તાલુકાનું મહેસૂલ વધાર્યું છે ! મહેસૂલના કાયદા પ્રમાણે તેમ કરવાનું એક પણ વાજબી કારણ હતું નહિ.

આ અન્યાય સામે તાલુકાની પ્રજાએ સરકાર પાસે રજૂઆત કરી, પણ સરકારે એ તરફ આંખ આડા કાન કર્યા !

છેવટે તાલુકાના આગેવાનો વલ્લભભાઈ પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા :

‘તમે અમને દોરવણી આપો. તમે કહેશો તે કરવા અમે તૈયાર છીએ. અમે ફના થઈશું, પણ સરકારના અન્યાયી નિર્ણયને તાબે નહિ થઈએ.’

વલ્લભભાઈએ પ્રથમ તો જમીન મહેસૂલ સામેનો વિરોધ વાજબી છે કે નહિ એની ખાતરી કરી. બધા અહેવાલોથી માહિતગાર થયા.

આ બધું જોઈ-ચકાસીને વલ્લભભાઈને ખાતરી થઈ કે, જમીન મહેસૂલ વધારવાની દાનતથી જ સરકારે પોતાનો કેસ જેમ તેમ કરીને જીત્યો છે. એમ કરવામાં સરકારે ગેર-વાજબી અને ગેરકાયદે વર્તન કર્યું છે.

જેટલે સરદારને થયું કે, પ્રજાનો વિરોધ વાજબી છે અને તેઓ એ તૈયાર હોય તો સરકારના અન્યાય સામે લડી લેવું એ પ્રજાનો ધર્મ છે.

સાથેસાથ સરદારે વિચાર્યું કે, પહેલાં પ્રજા કેટલી પાણીમાં છે એનો કયાસ પણ કાઢવો જોઈએ. પ્રજાએ ગમે તેવો સરકારી સામનો કે ફુલમ સહન કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ. આ સામનામાં ગાંધીજીએ ઉપદેશોલી અહિંસા સચવાવી જોઈએ.

આ બધી બાજુના વિચારો સરદારે બારડોલી તાલુકાના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ આગળ મૂક્યા. કાર્યકર્તાઓ પોતાના નિર્ણયમાં મક્કમ રહ્યા.

છતાં વલ્લભભાઈએ પોતે બારડોલી જઈ ત્યાંના લોકોની પરિપક્વતા આ લડત જીતી થાય, તો પ્રજાને માથે કેવી કેવી જવાબદારીઓ આવશે અને કેવી કેવી આપત્તિઓ સહેલી પડશે એનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપ્યા પછી, પ્રજા શો નિર્ણય કરે છે એ જાણવા પછી, પોતાનો નિર્ણય જાણાવવાનું કહ્યું.

કાર્યકર્તાઓએ ગાંધીજી પાસે પણ આ વાત મૂકી. તેમણે તો એ લોકોને બરોબર ચકાસ્યા. ગાંધીજીની ચકાસણીમાંથી કાઢનાથીયે છટકાય નહિ.

ગાંધીજીને પણ ખાતરી થઈ કે, પ્રજાની માગણી વાજબી છે, ન્યાયી છે. તેમને ખરેખર અન્યાય થઈ રહ્યો છે. એ અન્યાય દૂર કરવા માટે પ્રજાએ ગમે તે બોગે લડવું જ જોઈએ.

ગાંધીજીએ વલ્લભભાઈને પૂછ્યું : 'ભારટોલી પ્રજાની ફરિયાદ વાજળી છે ? તેમને અન્યાય થયો છે ?'

વલ્લભભાઈએ કહ્યું : 'મને ખાતરી થઈ છે કે પ્રજાનો પ્રશ્ન વાજળી છે અને તેમને હક હકડો અન્યાય થયો છે.'

એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું : 'તો પછી પ્રજાએ લડી લેવું જોઈએ.'

ખેડૂત આગેવાનોએ ગાંધીજીને કહ્યું : 'તો અમે વધારેજી જમીન મહેસૂલ ન આપીએ અને જૂનું ભરી દઈએ તો કેમ ? એમ કરવા આખા તાલુકાની પ્રજા તૈયાર છે.'

ગાંધીજીએ એ આગેવાનોને ચેતવ્યા : 'આ તો ભયજનક થાય. પછી તો પ્રજાને જ પૈસે સરકાર પ્રજા સાથે લડે અને તેને હેરાન કરે. જો લડત માંડવી જ હોય, તો એવી શરત કરીને મંડાય કે મૂળ મહેસૂલ ભરવાને તૈયાર છીએ, પણ તમે વધારો રદ ન કરો ત્યાં સુધી એક પાઈ પણ ન આપીએ.'

આ બાબતમાં વધારે ખાતરી કરવા ગાંધીજીએ વલ્લભભાઈને પૂછ્યું :

વલ્લભભાઈએ નિશ્ચયાત્મક જવાબ આપ્યો : 'મેં કેસ તપાસી જોયો છે અને લડત વાજળી લાગે છે.'

વલ્લભભાઈએ નિશ્ચય કરી લીધો છે એમ લાગતાં ગાંધીજી બોલ્યા :

'ત્યારે મારે એટલું જ ઈચ્છવું રહ્યું કે, વિજયી ગુજરાતનો જ્ય હો !'

આમ, આ કાર્યમાં ગાંધીજીના આશીર્વાદ મળ્યા. એટલે ભારટોલી સત્યાગ્રહનો પ્રારંભ થયો.

'ભારટોલીની હાકલ પડી,

સૌ જીલ્લાને ભાઈ ને બહેન રે,

ભારટોલી યુદ્ધ રમે છે.

નરનારીની સેના બનીને,

મોખરે જિભા સરદાર રે,

ભારટોલી યુદ્ધ રમે છે.

વલ્લભભાઈના શૂરા સૈનિકો,

મરવા થયા તૈયાર રે,

ભારટોલી યુદ્ધ રમે છે.

આવાં શૌર્યગીતા સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકો ઠેર ઠેર જિલ્લામાં ગાતાં ફરવા લાગ્યાં.

ભારટોલી તાલુકાની પ્રજા મૂળે તો શ્રદ્ધાવાન અને અદ્ભુત હતી, તેમાં એર વધારો થયો.

આ તો એક અહિંસક સંગ્રામ હતો. અહિંસક સંગ્રામમાં પણ શિસ્ત, નિર્ભયતા, શૌર્ય અને શ્રદ્ધા જોઈએ જ. તે સુધીને વધુ ને વધુ ઉઠાવવાને અને સતેજ કરવાને વલ્લભભાઈ મામિગામ અને ઘેરે ઘેર ફરતા હોય, તેમના વીરવાણીના પાંચ પદો તો જ હોય.

પોતાની આકરી કસોટીના પ્રસંગે ભારટોલીનાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોએ દાખવેલાં અસાધારણ શૌર્ય, ખામોશી અને આંખની ભાવનાથી વલ્લભભાઈનું હૃદય પ્રેમથી છલકાઈ ગયું, વીરતાથી ભરાઈ ગયું.

ત્યાર પછીની વલ્લભભાઈની વાણીમાં જે તેજ જણાયું, આંખમાંથી કેટલીક વાર જે આગ વરસતી જણાઈ તેવાં કદી તર્રીયાં જણાયાં.

લોકોની જમીન ખાલસા થાય એમાં જાણે પોતાના શરીરના ટુકડા થતા હોય ને જે વેદના થાય તેવી વેદના બરેલા વલ્લભભાઈના હિંદુગારો નીકળતા હતા.

એ બાપણોની તળપટ્ટી ભાવા એમાં ક્ષણે ક્ષણે ઝબકી જોડતી.

ભૂમિમાંથી પાકેલા, ભૂમિની સુગંધ ઝરતા પ્રયોગોએ ખેડૂતોને-ગામડિયાઓને હલાવવા માંડ્યા.

એ અરસામાં એક વાર ગાંધીજી બારડોલીની મુલાકાતે આવ્યા. તેમને પણ બાણવાની ઇચ્છા થાય જ કે, બારડોલીના ખેડૂતો કેટલા પાણીમાં છે.

એ દિવસે આસપાસનાં ગામોના ખેડૂતો કાઢવ ખૂંદીને ગાંધીજીને મળવા આવ્યા હતા.

એક પટેલની યોગળ આપતાં એક ભાઈએ ગાંધીજીને કહ્યું : 'આ પટેલ તો વલ્લભભાઈને કહેવા આવ્યા છે કે, અમારું માથું તમને આપું છે, નાક નથી આપું.'

ગાંધીજી ખડખડાટ હસ્યા અને બોલ્યા :

'વલ્લભભાઈને પણ નાક હશેને ! પણ તમારું નાક બળવવામાં જ વલ્લભભાઈની અને દેશની શોભા છે.'

આ પછી ગાંધીજીએ કહ્યું : 'હીક, પણ હજી તમારી પરીક્ષા તો હવે આવે છે.'

ખેડૂતો સાનમાં સમજી ગયા.

તેમાંના એકે જવાબ આપ્યો :

'તૈયાર છીએ. સાચી વાત છે. હજી અમારી શી કસોટી થઈ છે ? પંદર વીસ હજારનાં બેસડાં ચુમાવ્યાં, જમીન

ચુમાવી; પણ જેને કસોટી કહીએ તેવી કસોટી હજી થઈ નથી. બિં મવાની હોય તો ભલે થાય.'

ગાંધીજીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો :

'ધારો કે વલ્લભભાઈને સરકાર હિંસાવી લે, તો તમે કળાઈ ન જાઓ ?'

ખેડૂતો બોલી જોડ્યા :

'શું કરવા ? અમે તો લોહું હતા. તેને વલ્લભભાઈએ પાણી પાઈને ખરું પોલાદ બનાવ્યા છે. એટલે અમે એક વાત સમજીએ છીએ કે મરણ થાય છતાં પણ રેકને વળગી રહેવું.'

ગાંધીજી કંઈ એટલાથી સંતોષ માને એવા નહોતા. તેમણે કહ્યું :

'એ તો લડતની તૈયારી. પણ સમાધાન થાય, તો તેને માટે પણ તૈયાર છોને ? કેમ કે સમાધાન પછી પણ ઘણું માદું કામ કરવાનું છે. ઘણું મુશ્કેલ કામ કરવાનું રહે છે. જૂનું મહેસૂલ વલ્લભભાઈ કહે છે તેમ તુરત ભરી દેવાનું અને મહેસૂલ વધારી શકાય એવી બિલકુલ સ્થિતિ નથી એમ સિદ્ધ કરી આપવાનું.'

ત્યાર પછી સરકાર ગોળીબાર કરે તો ? એ (વશે ગાંધીજી)ને વાત કાઢી.

એટલે ખેડૂતો કહે :

'મહાત્માજી, એ તો અત્યારથી શું કહેવાય ? પણ ગોળી ફેરલાકને મારશે ? ખેડમાં મૂઆંતાં તેના કરતાં વધારે નહિ મરે, અમારા ગામમાંથી જ ૪૦૦ માણસ મૂઆંતાં !'

આ વાતથીત ચાલતી હતી, ત્યારે એક ગામવાસી ભાઈએ ગાંધીજીને વિનંતી કરી : ‘બાપુજી, આપ અમારે ગામ પધારીને ભાષણ આપો. ગામલોકોને વધારે પ્રોત્સાહન મળશે.’

ગાંધીજીએ એ ભાઈને સહજ ભાવે કહ્યું :

‘સરદારનો હુકમ છે કે, તેમના સિવાય કોઈએ બોલવું નહિ. એટલે મારાથી કશું ન બોલાય. સરદાર અહીં હાજર હોત અને હુકમ કરત તો બોલત.

‘આજે તો તમારી બહાદુરી અને તમારા સંગઠનને માટે તમને ધન્યવાદ આપું છું.’

‘આપણે જેમને સરદાર બનાવ્યા તેમના હુકમ અક્ષરશઃ પાળવા એ આપનો ધર્મ છે.

‘હું સરદારનો મોટો ભાઈ થાઉં એ વાત સાચી છે. પણ બહેરણવનમાં જેની નીચે કામ કરતા હોઈએ તે આપણો પુત્ર હોય કે નાનો ભાઈ હોય તોપણ તેના હુકમ માન્ય રાખવા જ જોઈએ.

‘એ કોઈ નવો કાયદો નથી, એ આપણો પ્રાચીન ધર્મ છે.

‘એ ધર્મનું પાલન કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે અયુનનું સારથિપણું કયું અને યુધિષ્ઠિર રાજાએ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે તેમણે પતરાળાં ઉઠાવેલાં.

‘એટલે આજે તો તમને બધાને ધન્યવાદ જ આપું છું. વલ્લભભાઈએ તમને દેશમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા. સરકારે તમને જગપ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ભવિષ્યમાં તમને હજીયે મોટી ફતેહ મળશે.’

ગાંધીજીનો આ આશીર્વાદ ફળ્યો. સત્યાગ્રહનો જયજયકાર થયો. બારડોલીના બહાદુર ખેડૂતોનો જયજયકાર થયો. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને જયજયકાર થયો.

ગુજરાતની ઇજ્જત અને આબરૂ દેશભરમાં અને જગતભરમાં વધી.

આ જવલંત વિજય પછી સરદાર પર અને બારડોલીની પ્રજા પર દેશને ખૂણે ખૂણેથી અભિનંદનના સંદેશોઓનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

ભાવા તેજસ્વી વિજય માટે દેશભરમાં આનંદ આનંદ છવાઈ ગયો અને હિંદી પ્રજાએ ગૌરવ અનુભવ્યું.

ગાંધીજી તે વખતે બારડોલી હતા. તેમણે મુંબઈ સરકારને અને બારડોલીની પ્રજાને અભિનંદન આપ્યાં. તેમણે જણાવ્યું : ‘વલ્લભભાઈની દૃઢતા તેમ જ નમ્રતા વિના આ બીમાધાન થઈ જ ન શક્યું હોત. સત્યાગ્રહીઓએ જે માગ્યું તે બધું તેમને મળ્યું.’

દેશભરમાંથી અનેક આગેવાનોએ અને સંસ્થાઓએ બારડોલીની પ્રજાને અને સરદારને અભિનંદનના ભાવભર્યા સંદેશોઓ મોકલ્યા, એ બધાં વાંચીને સરદાર ગંભીર ભાવે વિચર્યા :

‘આપનો સંદેશો ભાંગ્યો તૂટ્યો પણ લોકોને પહોંચાડનારા કૈલા જોછા છે ? બાકી કોણ આપણે ? આપણે કયું શું ? આપણે નાહકના આપણને ચડાવી માર્યા છે !’

આ ભાવભર્યા શબ્દોમાં સરદારની મહાત્મા ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિ, તેમની નમ્રતા, તેમનું કામ, બધુંય આવી ભય છે.

બારડોલીની આ જવલંત લડતે એકલા ગુજરાતને જ નહિ પણ સમગ્ર હિંદને નવી આશા અને પ્રેરણા આપી.

ગાંધીજીએ હૈયાના ઉમળકાથી વલ્લભભાઈને આશીર્વાદ આપી 'સરદાર'ના વહાલસોયા બિરુદથી નવાજ્યા.

બારડોલી સત્યાગ્રહ પછી સરદારશ્રીને અમદાવાદમાં આવશ્યુ માનપત્ર આપવામાં આવ્યું.

તેના જવાબમાં સરદારશ્રી બોલ્યા :

‘તમે અમદાવાદના શહેરીઓ તરફથી માનપત્ર આપ્યું, તેમાં મને ગાંધીજીના પદ્ધતિથી તરીકે વર્ણવેલો છે.

‘હું ઇશ્વર પાસે માથું છું કે, મારામાં એ યોગ્યતા આવે....મારામાં એ યોગ્યતા નથી. એ મેળવવા માટે મારે કેટલા જન્મ લેવા પડશે એ મને ખબર નથી....

‘બારડોલીને માટે મને માન આપો છે તે મને ઘટતું નથી.... હું તો માત્ર એક સંન્યાસીએ (ગાંધીજીએ) જે જડીબુટ્ટી મારા હાથમાં મૂકી તે ઘસીને પાનાર છું.....માન એ ઘટતું હોય, તો તે જડીબુટ્ટી આપનારને છે. કંઈક માન પલા ચરી પાળનાર હાથીને ઘટે છે, જેણે સંયમ પાળ્યો અને તેમ કરીને હિંદુસ્તાનનો પ્રેમ મેળવ્યો.

‘જીજ્ઞાસુ કોઈને માન ઘટતું હોય, તો મારા સાથીઓને છે, જેમણે અકિત બનાવે એવી તાલીમ બતાવી છે, જેમણે મને કદી પૂછ્યું નથી કે કાલે તમે કયો હુકમ કાઢશો? આવતી કાલે તમે શું કરવાના છો? ક્યાં જવાના છો? કેની સાથે સમાધાનની વાતો કરવાના છો?....જેમણે મારા પર જરાયે અવિશ્વાસ નથી રાખ્યો, સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ્યો છે અને તાલીમ બતાવી છે, એવા સાથીઓ મને મળ્યા છે. એ પણ મારું કામ નથી. આવા સાથીઓ પાક્યા છે, જેમને સારું સુજ્ઞાત મગર છે, તે ગાંધીજીનું કામ છે.

‘આમ, એ આ માનપત્રમાંનાં વખાણ વહેંચી આપવામાં આવે, તો બધાં વખાણુ જીજ્ઞાસુ બાગે બપ અને મારે બાગે કામગીરી રહે એમ છે.’

ગાંધીજી સાથે ચરવડા જેલમાં

‘૩૨ની સાલમાં ગાંધીજીને ચરવડા જેલમાં સરકારે રાખ્યા હતા. સરદારશ્રીને પણ ગાંધીજી સાથે રાખવામાં આવ્યા હતા. મારા દિવસ પછી મહાદેવભાઈ દેસાઈ પણ ચરવડા જેલમાં ગાંધીજી અને સરદાર પાસે આવી ગયા.

‘૩૨ની સાલમાં દેશ કટોકટીમાંથી પસાર થતો હતો. ગાંધીજીને માથે દેશની ભારે ચિંતા રહેતી. આ વાતનો ઉલ્લેખ કરતાં ગાંધીજીએ એક વાર મહાદેવભાઈને કહ્યું હતું : ‘જે મહાર હોત તો કદાચ જલડપ્રેશર વધી જત એમ સ્પષ્ટ થાય છે. કારણ ઊંઘની ભૂખ હજી મટતી નથી!’

એક વાર આપણા એક બાળીતા હોકાનેતા શ્રીનિવાસ ગાંધીજીએ ગાંધીજીની ચિંતા કરતાં તેમને લખ્યું હતું : ‘તમે જેલમાં એકલા એકલા રહ્યા છો, એટલે ગમગીન બની ગયા હશે....’

‘હું ગમે તેટલો એકલો રહું તોપણ ગમગીન બનું શકે નથી, અને અહીં તો એકલો ક્યાં છું? મારી સાથે સરદાર વલ્લભભાઈ છે. એ એમની મરકરીઓના સપાટાથી ચિપ્પામાં કેટલીયે વાર મને પેટ પકડીને હસાવે છે.’

આલો, આપણે પણ સરદારશ્રીના વિનોદની થોડીઘણી માજ માણીએ :

ગાંધીજી બધાં વસ્તુમાં 'સોડા' નાખવાનું કહેતા. એ એમને પચવામાં સરળતા થાય.

સરદારને એ એક મોટો મજાકનો વિષય થઈ પડ્યો. બીજી કોઈ બાબતમાં કંઈક અડચણ આવે, એટલે સરદાર હસતા હસતા કહે :

‘સોડા નાખોની !’

‘ગાંધીજી ઉપર એક સરકારી પેન્શનરનો કાગળ હતો. ‘સિત્તે વર્ષની ઉંમર થઈ, પણ હમનો ઉપદ્રવ બહુ પીડે છે તમે અનેક પ્રયોગો કરેલા છે, અને કુદરતી ઉપાયે દર્દો સાથે ક્યાં છે તો મને કાંઈ ન સૂચવો !’

મહાદેવભાઈએ કહ્યું : ‘બાપુ, આવા કાગળના ક્યાં જવાબ આપતા ફરશો ?’

ગાંધીજી કહે : ‘ભલે.’

ત્યાં તો સરદાર ગમ્મત કરતા કહે :

‘અરે, લખોની કે ઉપવાસ કર, બાજુ ખા, કોળું ખા સોડા પી !’

ગાંધીજી એ સાંભળીને ખડખડાટ હસ્યા.

છાપું વાચતાં એમાં ‘ગાંધીજીની રચનાત્મક ગફલો’ એવી ટીકા આવતી હતી.

મહાદેવભાઈએ ગાંધીજીને પૂછ્યું : ‘રચનાત્મક ગફલો એ કેવી થતી હશે ?’

સરદાર તરત જ બોલી બેઠ્યા :

‘આજે તારી દાળ બળી ગઈ હતી ને, તેવી !’

એ સાંભળીને ગાંધીજી અને મહાદેવભાઈ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

વાત એમ હતી કે, રાંધવા માટે નવો ટૂકર આવેલો. સરદારને ત્રણેક મહિનાથી સારી દાળ ખાવા મળી ન હતી. બીજા તો દિવસે સરદાર સારી દાળ ખાવાની આશા રાખતા હતા. ત્યાં પહેલે જ દિવસે પાણી એણે હોવાને લીધે અને બીજા બધારે હોવાથી દાળ બળી ગઈ હતી !

ગાંધીજી એક દિવસ હંમેશની માફક કહે :

‘ત્યારે સૂઈ જઈ છું.’

સરદારને તો ગમ્મત કરવાનું સૂઝી આવ્યું.

બાપુ ઘણીખરી બાબતમાં તાલીમ લેવાની જરૂરિયાત વિષે કહેતા જ હોય. એટલે એ વાતને આ સ.થે જોડીને સરદાર હસતા હસતા કહે :

‘જરૂર, કોઈ વાર તો હંમેશને માટે સૂવું પડશે. એટલે જ તાલીમ લેવાની જરૂર છે !’

ગાંધીજી ખડખડ હસી પડ્યા.

ગાંધીજી ઉપર જેલમાં ‘ચરવડા મંદિર’ એવું સરનામું કરેલા કાગળો આવતા. પોસ્ટ ઓફિસે પણ એ પરિભાષા સ્વીકારી લીધી હતી.

આના ઉપર ગમ્મત કરતાં સરદાર કહે :

‘મંદિર તો છે જ. માત્ર પ્રસાદી વિષે રોજ મારામારી થાય છે !’

એક જણે ગાંધીજીને પત્ર લખી જણાવ્યું :

‘ સ્ત્રી કુરૂપ છે, એટલે ગમતી નથી ! ’

સરદાર એ સાંભળીને કહે :

‘ લખોની કે આંખ ફેાડી નાખીને એની સાથે રહે, એ કુરૂપ એવાનું નાહે રહે ! ’

✽

એક દિવસ એક જણે ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો હતો એમાં તેણે છેવટે લખ્યું :

‘ તમારા જમાનામાં જીવવાનું દુર્ભાગ્ય મેળવનાર..... ગાંધીજીએ એ પત્ર વાંચીને સરદારને પૂછ્યું :

‘ કહો, એને શો જવાબ આપીએ ? ’

સરદારે તરત જ જવાબ આપ્યો :

‘ કહો કે જેર ખા. ’

ગાંધીજી કહે : ‘ એમ નહિ. મને જેર આપ, એમ નહિ લખાય ? ’

સરદાર હસતા હસતા કહે :

‘ પણ તેમાં એનો દહાડો નહિ વળે ! તમને જેર આપે એટલે તમે ઉપર જાઓ અને એને ફાંસીની સજા મળે એટલે એનેય ઉપર જવાનું ! એટલે તમારી સાથે જ પાક જન્મ લેવાનું એના કરમમાં જીભું ને જીભું રહે ! એના કરમ એ પોતે જ જેર ફાંકે તે સરસ ! ’

ઝરિરદાર સરદારની દલીલ સાંભળીને ગાંધીજી અને મહાદેવભાઈ હસી પડ્યા.

✽

ગાંધીજી ઉપર કાગળો આવતા, એમાં ઘણી વાર નાદાન અને બાલિય પ્રશ્નો પણ પૂછાતા !

એક દિવસ એક જણે ગાંધીજીને પ્રશ્ન પૂછ્યો :

‘ આપણું ત્રણ મણનું શરીર લઈને આપણે ધરતી ઉપર ચાલીએ અને અનેક ક્રીડીઓ ચગદાઈ જાય એ હિંસા શી રીતે અટકાવીએ ? ’

સરદારે બાપુને હસતાં હસતાં તુરત જ કહ્યું :

‘ એને લખોની કે, પગ માથા ઉપર રાખીને ચાલે ! ’

૨૩.

સરદારનું પ્લેગ-નિવારણ કાર્ય

ખેડા જિલ્લાના બોરસદમાં સને ૧૯૩૨માં પ્લેગથી પાંચ મણ નીપજ્યાં. પછી તો દર વર્સે એમાં વધારો થતો જયો. ૧૯૩૫ના શિયાળા પહેલાં સેંકડો માણસો આ મહામારીના ભાગ બન્યા !

સરકારી અમલદારો આગળ પ્રબળ ધા નાખી. પણ સરકારને એની પડી નહોતી. એ સમયમાં સત્યાગ્રહની લડત ચાલીતી હતી. એટલે ખેડા જિલ્લાના મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ તો એમાં ગળાડૂબ હતા. તેથી સરકારની આગળ નેરશોરથી આ હકીકત મૂકનાર કોઈ હતું નહિ.

૧૯૩૪માં કાર્યકર્તાઓ કંઈક છૂટા થયા. એટલે તેમને કાને બોરસદ તાલુકાનાં ૨૮ ગામોમાં થઈને કુલ ૫૮૯ માણસો પ્લેગથી મર્યાની હકીકત આવી !

એ લોકોએ ભેયું કે, પ્લેગથી આટલાં બધાં માણસોનાં મરણ થયાં, છતાં સરકારી બહેર આરોગ્ય ખાતાએ કશા બાંધતા ઇલાજ લીધા ન હતા !

આ રોગ કાંઈ એકાએક ફેલાયો નહોતો. ૧૯૩૨માં એક જ

ગામમાં પ્લેગ હતો. ૧૯૩૩માં ૧૦ ગામમાં, ૧૯૩૪માં ૧૪ ગામમાં ફેલાયો અને ૧૯૩૫માં તો ૨૮ જેટલાં ગામોમાં પ્લેગ ફેલાઈ ગયો !

ખેડા જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓ સરદારશ્રી પાસે પહોંચી ગયા. આખી હકીકત તેમને જણાવી.

સરદારે તરત આ કેસ હાથમાં લઈ લીધો.

સરદારે પહેલાં પ્લેગના ઉપદ્રવનો સાચો ખ્યાલ આપી શકે એવી દાકતરી તપાસ કરાવી.

સરદારે મુંબઈથી ડૉ. ભાસ્કરભાઈ પટેલને બોલાવ્યા. સરદારશ્રીએ તેમને પ્લેગની અસરવાળાં ગામોમાં જઈ, પ્લેગને લીધે થયેલી ખુવારીની ઝીણવટભરી તપાસ કરીને હેવાલ તૈયાર કરવાનું કામ સોંપ્યું.

ડૉ. ભાસ્કરભાઈએ ભોરસદ તાલુકાનાં પ્લેગની અસરવાળાં ગામોની બંને મુલાકાત લીધી, પ્લેગમાં સપડાયેલાં તેમ જ પ્લેગથી મરણ પામેલાં માણસોની હકીકત મેળવી. પછી એને વગતવાર અહેવાલ તૈયાર કરીને તેમણે સરદારશ્રી આગળ રજૂ કર્યો.

સરદારશ્રી અહેવાલ વાંચીને ચમક્યા. મહામારીએ આટલો બધો કેર વતવિલો હતો, છતાં સરકારે એ બાબતમાં કશાં સાવચેતીનાં કે સહતનાં પગલાં જ લીધાં નહોતાં !

સરદાર તરત જ ભોરસદ પહોંચી ગયા,

સરદાર બંને કેટલાંક ગામોમાં ફરી વળ્યા. તેમને આ ઉપદ્રવની ગંભીરતા સમજાઈ.

સરદાર તો હતા સત્યાગ્રહી. એમને મનમાં થયું, આ

પ્લેગ વૃષ્ટી સંકટની સામે પણ અડગતાથી અને ચોક્કસતાપૂર્વક માર્ગો માંડયો. એણે અને આ પ્લેગને જડમૂળથી ઉખેડી સાખ્યો એણે.

આ કામમાં સેવાભાવી, હિંમતવાન અને આવા કાર્યમાં નિષ્ઠાવાન દાકતરની પહેલી જરૂર પડે.

ડૉ. ભાસ્કરભાઈએ સરદારની આ ઇચ્છાને સહયોગીકારી લીધી. તેઓ બેત્રણ મહિના પ્લેગગ્રસ્ત ગામોમાં અને પ્લેગમાં સપડાયેલા દરદીઓની સારવારમાં ઉત્સાહભરે મગ્યા રહ્યા.

ભોરસદમાં સત્યાગ્રહ છાવણીના મકાનમાં પ્લેગના દરદીઓની સારવાર કરવા માટે દવાખાનું બોલવામાં આવ્યું. પ્લેગમાં ગંભીર રીતે સપડાયેલા દરદીઓને ત્યાં લાવવામાં આવ્યા.

દવાખાનાની નજીકના ખેતરમાં ઘાસના કામચલાઉ માંડપા ઉભા કરવામાં આવ્યા.

૫૦-૬૦ સ્વયંસેવકો દરદીઓને લાવવામાં અને તેમની પરિચર્યા કરવામાં લાગી ગયા.

સરદાર પણ માંડવામાં આવેલા એક રાયબુના ગાડ નીચે પોતાની બેઠક જમાવીને બેઠા જ હોય, કુખમાં બધે ફરતા હોય, સલાહસૂચના આપતા હોય. સરદારે ત્યાં બે-અઢી માસ ગાળ્યા.

સરદારને આ કામ કરતાં લાગ્યું કે, ખરું પાયાનું કામ તો બીજું જ છે. તે હતું પ્લેગગ્રસ્ત ગામની સફાઈ.

સરદારે આ વાત પોતાના સાથી કાર્યકરો અને સ્વયંસેવકો આગળ મૂકી. સૌએ એ પ્રસ્તાવ સહયોગ ઉપાડી લીધો અને શુદ્ધિપત્ર શરૂ થઈ ગયો.

જે જે ગામોમાં ખેડેગી અસર હતી તે તે ગામોનું જો એક ઘર સ્વચ્છ કરવામાં આવ્યું.

ગામના જુજાખાંચરાની ગંદકી કાઢી બાળી દેવામાં આવી.

મરદમીથી મરી ગયેલા ઉંદરોને કાઢી કાઢીને તેમની દહનક્રિયા કરી.

હરેક ઘર અને ગંદકીવાળી જગ્યામાં ઇમ્બ્રેશન છાંટી મંદકની ધૂળીથી ખેડેગી લુવાતનો નાશ કર્યો અને હવાની શુદ્ધિ કરી.

આ દિવસોમાં ચૈત્ર-વૈશાખ માસના ચોમધખતા તાપમાં મહાત્મા ગાંધીજી પણ બેરસદ આવ્યા. તેઓ કુંભવાળા ખેતરમાં એક નાના આંબા નીચે એક અડવાડિયું રહ્યા.

સરદાર અને તેમના સાથીઓનું તથા જુવાન સ્વયં સેવકોનું આ શુદ્ધિકાર્ય અને સેવાકાર્ય જોઈને ગાંધીજી ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

પ્રજાને પણ ખેડેગનિવારણના આ સેવાયજ્ઞથી પ્રતીતિ થઈ કે, આપણા આગેવાનો આપણા જીવનની હરેક પ્રકારની દરકાર રાખે છે. સરકાર સાથે કેવળ હુસાતૂંસી કે લડત કરીને બેસી રહેતા નથી. પરંતુ પ્રજા જીવનની એકેએક બાબતમાં આગળ આવી એનો નિકાલ લાવવા એટલા જ તત્પર રહે છે.

તદુપરાંત, સ્વચ્છતાથી કેમ રહેવું, ઘર કેવાં સ્વચ્છ રાખવાં, ગામની પણ સ્વચ્છતા કેમ જાળવવી અને ખેડેગ જેવા રોગ આણા વખતે બધાએ મળીને રક્ષણનાં કેવાં પગલાં ભરવાં એનો પદાર્થપાઠ પણ લોકો શીખ્યા.

સરદાર તો આ કાર્યની સિદ્ધિ જોઈને હર્ષ પામતાં પાતાના સાથીઓને કહેવા લાગ્યા :

‘જોયુંને, મૃત્યુ જેવા ખેડેગને આપણા પુરુષાર્થથી બાગવું પડ્યું. તો પછી અંગ્રેજ સરકારનું શું ગયું ?’ એને પણ એ જ રીતે દેશમાંથી બાગવું પડવાનું છે !’

૨૬.

ખાદીધારી સરદાર

મહાત્મા ગાંધીજીએ ૨૦ની સાલમાં સત્યાગ્રહ વેળાએ વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવાનો કાર્યક્રમ પણ બહાર કર્યો હતો.

એ બહિષ્કારને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે પહેલી ઓગસ્ટે—એટલે લોકમાન્ય ટિળકે મહારાજની પ્રથમ પુણ્યતિથિના પવિત્ર દિને આખા દેશમાં, શહેરોમાં તથા ગામડે ગામડે વિદેશી કાપડની ઢોળી કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. અમદાવાદ અને મુંબઈની ઢોળીઓએ તો રંગ રાખ્યો.

સરદારશ્રીએ એમના બેરિસ્ટરના જબ્બા ઉપરાંત ડઝનબંધ સૂટો, નેકટાઇઓ, બસો અલીસો જેટલા કાંલર અને દરેક જોડી જૂટ ઢોળીમાં પધરાવ્યાં.

પછી સરદાર સ્વદેશી એટલે આપણા દેશની મિલનાં કપડાં પહેરવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી થોડો વખત બાદ ઘણું કરીને ઉમરેડની એક સભામાં ગાંધીજીની વિદેશી કાપડ બાળવાની અપીલને પારખીને ઢોળી થઈ.

એમાં સરદારે પોતાના માથા પર વિદેશી કપડાની ટોપી હતી તે નાખી અને સખામાંથી ઘણાની ટોપીઓ બળાવી.

એ અરસામાં ગોધરામાં જિલ્લા કે તાલુકા પરિવહ હતી. ત્યાં ગાંધીજી સાથે સરદારને પણ જવાનું થયું.

તેઓ બધા સાબરમતી આશ્રમમાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે નરહરિભાઈ પરીખને કહ્યું : 'તારાં કપડાંમાં બે પોતિયાં અને બે પહેરણુ ખાદીનાં વધારે લેતો આવજો.'

ગોધરા પહોંચીને તાલુકા પછી સરદારે ખાદીનાં પોતિયું-પહેરણુ પહેર્યાં અને મિલનાં કપડાંને કાયમની તિલાંજલિ આપી.

સરદારશ્રીનાં સુપુત્રી મણિબહેને તે વખત દરમિયાન એવો સંકેદપ કર્યો હતો કે, મારા કાંતેલા સૂતરનાં સરદારને માટે પોતિયાં વણાવવાં.

પરંતુ તેઓ કાંતવાં નવું નવું શીખેલાં, એટલે લગભગ દોઢ વર્ષે ૧૯૨૩ ની શરૂઆતમાં સંકેદપ પાર પાડી શક્યાં.

ત્યાર પછી થોડાં વર્ષે સુધી મોટે ભાગે સને ૧૯૨૭ પછી પૂરેપૂરી મણિબહેનના કાંતેલા સૂતરની ખાદી સરદાર પહેરતા.

સરદાર પોતે પણ કાંતતા.

આગળ જતાં સ્વાતંત્ર્ય ભારત દેશના સરદાર ઉપવડાપ્રધાન બન્યા. તે વખતના પ્રસંગ બહુવા એવો છે.

આપણા એક દેશસેવક મહાવીર ત્યાગીજીએ એક દિવસ મણિબહેનને થીંગડું મારેલી સાડીમાં જોયાં. એટલે તેમણે પોતાની વિનોદી રીતથી મણિબહેનને કહ્યું :

'મણિબહેન, તમે તો પોતાને મોટાં ગણો છો. જેમણે એક વરસમાં એવડું મોટું અખંડ ચક્રવર્તી રાજ્ય સ્થાપી દીધું છે

કે એવડું રાજ્ય તો નહોતું સમચાંદ્રજીનું કે નહોતું કૃષ્ણજીનું, બ્રહ્માજીનું નહિ ને અકબરજીનું નહિ ને અંબેજીનું નહિ, આવા મોટા રાજા-મહારાજનાથે સરદારનાં પુત્રી ઘઈને આવી શીંગડાવાળી સાડી પહેરતાં શરમ નથી આવતી ?'

મણિબહેને મોં મચકોટીને જરા ગુસ્સામાં કહ્યું : 'જે જૂઠું જોલતા હોય ને જેઠાની કરતા હોય એમને શરમ આવે, મને શાની શરમ આવે ?'

ત્યાગીજીએ રમૂજ આગળ ચલાવતાં કહ્યું : 'અમારા મામમાં નીકળો જોઈએ ! લોકો તમને બિખારણુ સમજીને આનો બેઆના તમારા હાથમાં મૂકશે !'

સરદારશ્રી પણ સાથે હતા. તેઓ હસતા હસતા બોલ્યા : 'બજારમાં ઘણા લોકો ફરતા હોય છે. આનો બેઆના કરીને પણ ઘણા રૂપિયા એકઠા કરી શકાયો.'

ડા. મુશીલાબહેન નચ્ચર પણ સાથે જ હતાં. તેમણે કહ્યું :

'ત્યાગીજી, તમે કોની વાત કરો છો ? આખો દિવસ જોએ પગે આ મણિબહેન સરદાર સાહેબની સેવાચાકરી કરે છે. પાછાં રોજ હાયરી લખે છે અને રોજ નિયમિત રેંટિયો કાંતે છે. એમાંથી જે સૂતર બને છે, તેમાંથી સરદાર સાહેબનાં પોતિયાં અને પહેરણુ બને છે. તમારી જેમ સરદાર સાહેબ ખાદી બંડારમાંથી ક્યાં ખાદી ખરીદે છે ? અને સરદાર સાહેબનાં ફાટેલાં કપડાંમાંથી મણિબહેન પાછાં પોતાનાં કપડાં બનાવી લે છે.'

સરદાર એ વાતમાં ટાપશી પૂરતા બોલ્યા :

'ગરીબ માણસની એ દીકરી છે. ક્યાંથી સારાં કપડાં

લાવે ? એનો બાપ ક્યાં કશું કમાય છે ?

સરદારે એમના ચશ્માનું ખોખું બતાવ્યું. વીસ વરસ જૂનું હતું.

ત્રીસ વરસ જૂની ઘડિયાળ પણ એમ.

ચશ્માની એક દાંડી હતી. બીજી તરફ દોરો બાંધ્યો હતો.

અને....સરદાર અવસાન પામ્યા ત્યારે ૧૯૪૦માં સરદારશ્રીએ પોતે કાંતેલા સૂતરની ખાદીનો ચાદર જેવડો કટકો હતો તે એમને ઓઢાડવામાં આવ્યો હતો.

૨૫.

પુત્ર અને પિતા તરીકે સરદાર

સરદાર બહુ ઓછાઓલા હતા. જ્યાં એક શબ્દથી ચાલતું હોય ત્યાં બે શબ્દ તેઓ બાગ્યે જ વાપરતા. એટલે ઘણી વાર સરદારના આ બાજુ ન બોલવાના સ્વભાવને લીધે લોકો એમ માની બેસતા કે, સરદારને કુટુંબજીવન જેવું કશું નહોતું.

એક રીતે રાષ્ટ્રના કાર્યમાં પડ્યા પછી સરદારે અંગત જીવનની, કુટુંબ જીવનની અને એવી બીજી જગ્યા વધારેપડતી રાખી નહોતી એ સાચું છે. રાષ્ટ્રની એવાની ફરજ માથે લીધા પછી એક સંન્યાસીની માફક નહિ તોયે તપસ્વીની માફક એમણે પોતાનું જીવન વીતાવ્યું હતું.

છતાં માતાપિતા પ્રત્યે સરદારના દિલમાં કેવો આદરભાવ હતો અને પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યે કેવી કુમારતા હતી એનો થોડો પરિચય કરવાથી સરદારમાં રહેલા એ ગુણનો આપણને સહેજે ખ્યાલ આવે એમ છે. એવા બે-ત્રણ પ્રસંગો એમણે :

સરદાર વલ્લભભાઈ ભોરસદમાં વહીલાત કરતા હતા ત્યારનો આ પ્રસંગ છે. એક દિવસ વલ્લભભાઈ પોતાની આફિસમાં બેઠા હતા.

એવામાં પિતાશ્રી અવેરબાપાને ઓફિસ ભણી આવતા તેમણે એવા કરમસદથી વયોવૃદ્ધ પિતાશ્રીને આવેલા એમને વલ્લભભાઈને નવાઈ લાગી.

વલ્લભભાઈએ તરત જ બિભા થઈ જઈને પૂછ્યું : 'મોટાકાકા, તમે હમણું અહીં ક્યાંથી ?'

પિતાશ્રી ખુરશી પર બેસી થાક ઉતારતાં કહે : 'ભાઈ, તારું જરા કામ પડ્યું છે, તેથી જ આવ્યો ને !'

વલ્લભભાઈ એ સાંભળીને બોલ્યા : 'પણ મને કહેવડાવવું હતું ને ? હું જાતે કરમસદ આવી જાત. બાને પણ મળાત.'

પિતાશ્રી કહે : 'પણ કામ તો ભોરસદમાં છે, એટલે તમે ત્યાં બોલાવીને શું કરું ?'

વલ્લભભાઈએ પૂછ્યું : 'મોટાકાકા, એવું કશું કામ છે ?'

પિતા મીઠાશથી બોલ્યા : 'ભાઈ, આખા જિલ્લામાં તારી ભાત વાગે અને આપણા મહારાજ ઉપર વારંટ નીકળે એ કાંઈ વધારે કહેવાય ? તું બેઠો છતાં મહારાજને પોલીસ પકડી શકે ?'

જાત એમ હતી કે, વડાપુરુષોત્તમદાસજી નામના એક સ્વામીનારાયણ સાધુએ વડતાલની ગાદીથી ગુદા પડી જઈને પાંચાસણમાં ગાદી સ્થાપી હતી.

અવેરબાપા બોચાસણવાળા નવા પંથમાં બેઠાયા હતા. અવેરબાપા પોતે સ્વામીનારાયણના પરમ ભક્ત હતા.

આ રીતે બીજો પક્ષ બિભા થતાં વડતાલના અસલ પક્ષના અને નવા પક્ષના સાધુઓ અને પાળાઓ વચ્ચે અથડામણ થવા લાગી.

આમ ગામેગામ મારામારીના પ્રસંગો જિભા થતાં (જલ્લામાં શાંતિનો ભંગ થવા લાગ્યો,

એટલે બંને પક્ષના સાધુઓ અને પાળાઓ શાંતિનો ભંગ ન કરે એ માટે તેઓ પાસે બમીન લેવા સામસામે કેસ કરવામાં આવ્યા.

એવા એક કેસમાં પહેલા નંબરના તહોમતદાર તરીકે યસુપુરુષોત્તમદાસજી મહારાજ હતા. આ કેસ બોરસદની કોર્ટમાં દાખલ થયેલો હતો.

સરદારને આ વાતની થોડીઘણી બાજુ તો હતી જ. છતાં પોતાના વિનોદી સ્વભાવ પ્રમાણે તેમણે પિતાશ્રીને કહ્યું : 'મોટાકાકા, મહારાજ ઉપર વળી વારંટ કેવું ?' એ તો પુરુષોત્તમ ભગવાનનો અવતાર કહેવાય. આપણને સૌને આ ભવમાંથી છોડાવનારા. એમને પકડનારા કોણ હોય ?'

પિતા જરા અકળાઈને બોલ્યા : 'અત્યારે તારું આ ટીખળ જવા દે ! મેં પાકે પાચે સાંભળ્યું છે કે વડતાલ અને બોચાસણમાં મંદિરોના કબજા સંબંધી તકરાર થઈ છે અને તેમાં આપણા મહારાજ ઉપર પણ વારંટ નીકળ્યું છે. તારે એ વારંટ રદ કરાવવું જ પડશે. મહારાજને પકડે તો મારી સાથે તારી પણ આબરૂ બાય !'

એ સાંભળીને સરદારે કહ્યું : 'આપણી આબરૂ શું કામ બાય ? એવા કરમ કરે તેની બાય. પણ હું તપાસ કરીશ. એમ વારંટ શેનાં નીકળે છે ? મારાથી થઈ શકે તે બધું કરીશ.'

એમ કહીને સરદાર જરા ગંભીર થઈ ગયા અને નસ્રતાખી ધોમેથી કહેવા લાગ્યા : 'મોટાકાકા, તમે હવે છોટા આ બધા સાધુઓને. જેઓ આવા પ્રયત્ન કરે છે, કચિયા કરી કોરો

મકે છે, પોતાનું જેઓ આ ભવમાં રક્ષણ કરી શકતા નથી તે આપણને આવતા ભવમાં શું તારવાના હતા ? આપણે શો ઉદ્ધાર કરવાના હતા ?'

પિતાશ્રી કહે : 'બાઈ, એ બધી પંચાત આપણે શું કામ કરીએ ? પણ એ, તારે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે મહારાજ ઉપર વારંટ નીકળ્યું હોય, તો એ રદ થવું જ બેઠ્યું.'

એમ કહીને પિતાશ્રી આદિસમાંથી ચાલ્યા ગયા.

સરદાર આમ તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં જ બિછરેલા હતા, છતાં એમણે એ સંપ્રદાય તરફ ખાસ શ્રદ્ધા સેવી નથી. આ અવકાશમાં પણ વચ્ચે પડવાની તેમની ઈચ્છા લગારે નહોતી. છતાં વૃદ્ધ પિતાશ્રીના આગ્રહને લીધે સરદારે એ કેસ હાથમાં લીધો અને કેસની માંડવાળ કરાવી જેઉ પક્ષના તહોમતદારોને ઓડાવ્યા.

*

બોરસદ સત્યાગ્રહની લડત પૂરી થયા પછી સરદાર પોતાનાં ચચોવૃદ્ધ માતૃશ્રીને મળવા કરમસદ ગયા હતા.

પચીસેક વર્ષના દીકરા વલ્લભભાઈ એ શીએક વર્ષનાં બાને એમને બોલ્યા : 'કેમ, બા !'

ડોશીમાની આંખે બાહું દેખાતું ન હતું. તે બોલ્યા : 'કોણ બાઈ?...બાઈ ? આવો, છોકરાં સારાં છે ને ?'

સરદારે તો પોતાનાં સંતાન મહિબહેન અને ડાહ્યાબાઈને આંખીછને સોંપી દીધાં હતાં. એટલે તેઓ બાળકોની બાબતમાં નિશ્ચિત બની ગયા હતા. પોતાનાં બાને સવાલ સાંભળીને સરદાર બોલ્યા : 'હા, સૌ સારાં છે.'

માણે થોડીક વાતચીત પછી કહ્યું : 'બાઈ, ગુઓને;

ખધાનું સારું થયું, અહીં પણ લોકોનું સારું થયું. ગાંધીજીએ છટકા. હવે ઘરમાંયે....'

વાઠ્ય પૂરું થાય તે પહેલાં સરદારે વાઠ્ય ઉપાડી લીધું : 'ઘરમાંયે સારું કરો. એટલે....ખહેનને સારું હવે તપાસ કરો, કેમ ?'

માણ કહે : 'હાસ્તો. મારી હવે બગવાન પાસે બીજી કશી માગણી નથી. એટલું એક કામ થઈ જાય એટલે બસ.'

સરદારે ટૂંકમાં કહ્યું : 'બાળ્યમાં જે લખ્યું હશે તે યશે.

બાળ્યમાં લખેલું ન માનનાર દીકરાનો ઢોંગ માણ એમ થકયાં. એટલે તરત જ બોલ્યા : 'થશેસ્તો. પણ આપણે કાંઈ ફલાલ થયા વિના ચાલે એમ છે !'

સરદાર ચૂપ રહ્યા. એ વિષય દીકરાને પસંદ નથી એમ સમજી ડોશીમાએ બીજી વાત કાઢી.

થોડી વાતચીત પછી માણ મૂળ વાત પર પાછા આવ્યાં. તે કહે : 'બહેબાઈની તો કશી ચિંતા નથી, પણખહેનની ચિંતા થયા કરે છે....'

દીકરા ચૂપ જ રહ્યા. એટલે પાછી વાત બદલવાનો ડોશીમાએ ઢોંગ કર્યો : 'જાને નિશાળે જાય છે ને ?'

સરદારે કહ્યું : 'હા.'

માણએ પૂછ્યું : 'જાને શું બહે છે ? જાનેની પરીક્ષા ક્યારે છે ?'

સરદાર મુંઝાયા. આસપાસ એઠેલા સૌ હસવા લાગ્યા. પોતાનાં છોકરાં કંઈ પરીક્ષામાં અને ક્યારે બેસવાનાં છે તેની તેમને ખબર નહોતી !

એટલે માણએ ટકોર કરી : 'આખા મુલકની ખબર વાળો છો અને પોતાનાં છોકરાંની નહિ ?'

સરદાર કહે : 'છોકરાં હવે મોટાં થયાં. પોતે પોતાનું જાંબાળી લે છે.'

બીજી વાતચીત થયા પછી સરદારે એકતાં એકતાં કહ્યું : 'ત્યારે જીહીએ છીએ.'

માણ કહે : '....બાઈને કહેજોની. તે ક્યાંક બેઠા પાપરો.'

સરદારે કહ્યું : 'કેમ, એમને શા સારું કહેવું ?' માણ બોલ્યા : 'તમે તો છોકરાં શું બહે છે તેય જાણતા નથી. તો દીકરીને મારે વર શી રીતે શોધવાના હતા ?'

સૌ હસતા હસતા નીચે જિતયાં. ઘડીક પછી તો ડોશીમાના દીકરાને હબરોની સભા આગળ બાપણ આપવાનું હતું.

◆

સરદારશ્રીમાં કેલું કુમારભયું પિતાજીદય સમાયેલું હતું એ દર્શાવતો એક પ્રસંગ બેઠાએ :

એક વાર સરદારશ્રીના પુત્ર શ્રી ઠાઠાભાઈ પર સ્વભાવ મુધારવાની શિખામણ આપતો તેમણે એક પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્ર હરકોઈ યુવાને જીવનમાં કેતરી રાખવા જેવો છે.

ઠાઠાભાઈ તે વખતે ઠાઠકોઈની બીમારીમાંથી તાબા જ પડેલા હતા. એટલે એક વતસલ પિતાને શોભે એવી કુમાર એ પત્રમાં તરી આવે છે.

સરદારશ્રીએ લખ્યું હતું :

'એક બે વાતો ઉપર લખવાનો વિચાર હતો. પણ તમે પધારીવશ હતા, એટલે લખતો નહોતો. હવે કંઈ ઠીક થયું છે

એટલે લખું છું. એથી તમારે દુઃખ ન લગાડવું જોઈએ. પણ હું લખું એ વાત ઉપર બરોબર વિચાર કરી જૂલ થતી હોય તો સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

‘તમે ઓફિસમાં કાગળો લખો છો તેમાં ભાષા ઉચ્ચ અને સામાને માહું લાગે તેવી હોય છે.

‘ઓફિસમાં કોઈની સાથે આપણી જાનનાથી કે કલમના વિરોધ થાય અગર કોઈને દુઃખ લાગે એ સારું ન જ ગણાય એથી ભવિષ્યની ઉન્નતિમાં વાંધો આવે, એટલું જ નહિ પણ એથી તો આપણી આખરે બગડે. વખતે આપણા મોઢે કોઈ કહે પણ તેથી શું ?

‘ખરું જોતાં આપણાથી નાના માણસો હોય તેની સાથે મીઠાશથી કામ લેવું જોઈએ. આપણા સાથીઓ અને ઉપરીઓની સાથે પણ યોગ્ય મર્યાદામાં રહી યોગ્ય વર્તન રાખવું જોઈએ.

‘તમારા ઘરમાલિકે ઘર ખાલી કરાવવા તમારી ઉપદ્રવો કર્યો એ આપણને ન શોભે. તમારો સ્વભાવ એવો નથી છતાં આમ કેમ થવા પામે છે એ મારી સમજમાં નથી આવતું.

‘મેં તો કોઈ વખત તમને કહ્યું નથી. હું તો માનતો જ હતો કે, તમે સૌનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે, તેથી હું ખુદ રાજ થતો હતો.

‘આ વાતો સાંભળી મને જરા નવાઈ લાગી, એટલે તમે મંદવાડમાંથી હજી જીક્યા નથી છતાં લખું છું. કારણ એ તમારી શાખ આવી પડી જાય, તો આપણી આખરે નુકસાન લાગે અને પસ્તાવું પડે.

‘કોઈની સાથે ખાલી બગાડવામાં ફાયદો ન હોય. આપણે

લખું હોય તે કરીએ. પણ આપણી સ્વતંત્રતાનો અર્થ એ નથી કે આપણે બીજાનો તિરસ્કાર કરીએ. શૂદ્રસ્થનું એ જુલમ મળાય, તેથી આપણા સ્નેહીઓને પણ મૂંઝવણ થાય. આ વિષે વિચાર કરી જ્યાં જ્યાં જુલ થતી હોય ત્યાં ત્યાં સુધારણે.

‘કોઈને માહું લાગવા જેવું લખું હોય, તો તેની માફી માગી તેની સાથે બળી જાએ અને તેના પ્રેમ સંપાદન કરજો. કોઈની સાથે દુશ્મતાવટ ન કરજો. મને ખુલ્લા દિલથી લખજો. મારું દુઃખ ન લગાડશો.

‘મારો સ્વભાવ પણ એક વખત કડક હતો, પણ મને એ વિષે ખૂબ પસ્તાવો થયેલો છે. અનુભવથી તમને લખું છું.’

શ્રી ડાહ્યાભાઈએ એ પત્રતા બધા ખુલાસા આપ્યા એટલે સરદારશ્રીએ વલ્લભભાઈની મીઠાશથી લખ્યું હતું :

‘મને તો ખબર મળી એ તમને લખેલી હતી. આપણા સ્નેહીઓ આપણો દોષ બતાવે તો તેનું દુઃખ ન લગાડવું જોઈએ. તેનું દિગ્દર્શન સમજવા પ્રયત્ન કરીએ, તેથી આપણને મેંશાં લાભ થાય છે.

‘કોઈ આપણા ઉપર ઈર્ષ્યાથી આરોપ મૂકતો હોય, તો આપણને દુઃખ લાગે એમ બને. પણ તમારા સ્નેહીઓને જે લાગે તે તે મને જણાવે તેમાં તો ઈર્ષ્યા ન હોય. તેમના વિચારમાં દોષ ન હોય, તો તેમને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.’

*

*

સરદારશ્રીની સેવામાં એમના અવસાન સુધી એમનાં પુત્રી મણિબહેન રહ્યાં હતાં.

સરદારશ્રી અમદાવાદ ઓરિન્ટરી કરતા હતા, ત્યારથી બને

બાળકો પણ એમની સાથે રહેવા આવી ગયાં હતાં. ડાહ્યાભાઈ સરદાર સાથે બોલતા અને ગમ્મત પણ કરતા. પરંતુ નાનકડાં મણિબહેન બાપુની આમન્યા બાળવી બાળ્યે જ એમની સાથે બોલતાં. (બાળકો સરદારને 'બાપુ' કહીને બોલાવતાં હતાં.) સરદાર પણ મણિબહેન સાથે વાત કરતા નહિ. એટલે બાપુ કે મણિબહેનને સરદારની સામે આવતાં પણ સંકોચ થતો.

સરદાર સવારે દીવાનખાનામાં આંટા મારતા હોય, ત્યારે મણિબહેન નહાઈ-ધોઈને પાસેના ખંડના બારણામાં આવીને ઉભાં રહે. સરદાર એમને પૂછે કે, 'કેમ છે?' અને મણિબહેન જવાબ આપે કે, 'સારું છે.'

આખા દિવસમાં જે વચ્ચે આટલો સંવાદ થાય. મા નાનપણમાં ગુજરી ગયેલાં અને સરદાર સાથે હોડ ખૂલ્યા જ નહિ. એટલે મણિબહેનને માતા-પિતાનાં હેત કે લાડનો લહાવો મળ્યોજ નહિ.

જે કે જાને બાળકોને પિતા તરફથી સ્વતંત્રતા પાર વિનાની મળી હતી અને એ સ્વતંત્રતા આપનાર પિતાના મુખ પ્રેમમાંથી હૂંફે પણ એ જાને બાળકોએ મેળવી હશે જ.

સરદાર ગાંધીજી સાથે જોડાયા, પછી તો મણિબહેન ધીમે ધીમે સરદારનું બધું કામ સંભાળવા લાગ્યાં. પણ જાને વચ્ચે બોલવાનું બહુ જ ઓછું રહેતું.

સરદારના ઓછું બોલવાના અને અગવડો મૂંઝે મોઢે સહન કરવાના સ્વભાવ વિશે મણિબહેન પોતે જ લખે છે :

'પ્રવાસમાં સાથે શું લેવાનું કદી કહ્યું નથી. વર્તમાન પત્રમાંથી ગરમી-ઠંડીના હવામાનના સમાચાર વાંચી તે પ્રમાણે ઓઢવા પાથરવાનું સાથે લેતી.બાપુ સાથે અંત મુખી

વાચા ખૂલી જ નહિ એમ કહું તો ચાલે. (સરદાર) ટિકિટ મગાવે એ પરથી જવાનો દિવસ, ટ્રેન બાણી લઈ. જેલમાં ભય તો કેટલાં કપડાં શું શું સાથે લઈ જવું તે કદી કહ્યું નથી. હું જ મારી મેળે પેટીમાં મૂકું અને અવકાશ હોય તો બેગની અંદર ઉપર, કાગળ પર લખી મૂકું કે શું શું છે.... '....ગાંધીજી પોતાની સાથે જે હોય તેને તૈયાર કરે, શિખવાડે, (પણ રેલવે પ્રવાસમાં) મારા બાપુ તો ટાંકે કરે, પણ મારી પાસે મારા માથા નીચે વધારાનું ઓઢવાનું પડ્યું હોય તોયે માગે નહિ! માટે જ સમજીને વધારે ઓઢવાનું મૂકી દેવાનું....

'મારા બાપુનો સ્વભાવ એવો કે જમવા બેઠા હોય અને કોઈ ચીજમાં મીઠું ઓછું હોય તોયે માગે નહિ. એક વાર દિલ્હીમાં દાળમાં તેમને સહેજ કડવાશ લાગી પણ બોલ્યા નાહ. મને ઠીક નહોતું, એટલે મેં માન્યું કે મારું મોઢું કડવું થઈ ગયું છે. પણ કડવી ફૂંધીના શાકવાળો અમચો પીરસવામાં વપરાયો હશે !....'

આવા સૌમ્ય અને મૌન પ્રકૃતિના સરદારનો વિચાર કરતાં એમને માટે 'ચોગી' શબ્દ બંધબેસતા લાગે છે.

૨૬. 'હિંદ છોડો'ની આખરી લડતમાં

આમ તો ગાંધીજીની અંગ્રેજ સરકાર સામેની અસહકારની લડત આગળ વધતી જ ગઈ. ત્યાં તો બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું.

એમાં છેવટે ગાંધીજી અને આપણા બીજા મુખ્ય મુખ્ય મેતાએ બ્રિટિશ હકૂમતની આપણુક સત્તાથી અકબાઈ ગયા.

એટલે બીજો કોઈ માર્ગ ન હોવાતાં ગાંધીજીએ ૧૯૪૨ની ૭મી ઓગસ્ટને રોજ મુંબઈમાં મળેલી કોંગ્રેસની પ્રખ્યાત બેઠકમાં ‘અંગ્રેજ ચલે બાજો’-કિવટ ઇન્ડિયાની ઘોષણા કરી. પ્રભમાં અને સૌ દેશનેતાઓમાં ભારે ઉત્સાહનું મોજું ફરી વળ્યું.

પરંતુ અંગ્રેજ સરકારે પહેલાંથી સાવચેતીનાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં હતાં. આઠમી ઓગસ્ટની રાતે જ સરકારે ગાંધીજી, સરદાર, જવાહરલાલજી વગેરે સૌ મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓની એકાએક ઘરપકડ કરી અને પ્રભને બાંધ કયાં વિના ગુદી ગુદી જેલોમાં પૂરી દીધા !

હમી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ને રોજ સવારે દેશવાસીઓને બાંધ થઈ.

૭મી ઓગસ્ટને દિને મહાત્માજીના ‘હિંદ છોડો’ના ઠરાવને અનુમોદન આપતા સરદારશ્રીના શબ્દોએ લોકોનાં દિલ પ્રેર બરોબર પકડ જમાવી હતી :

‘....આ લડત કંઈક ચવાની છે. ગાંધીજીએ તમને સાવધાન કર્યા છે. આ અગાઉ આપણે ઘણી લડતો લડ્યા છીએ. પણ આવતી લડત ગુદી ભાતની થવાની છે....આ લડતમાં આઝાદી લેવા માટે મરવાનો મોકો આવવાનો છે, ફના થવાનું છે, તો ચાલો, આગે બંદો !

‘સૌ પૂછે છે કે, લડતનો કાર્યક્રમ શો છે? પહેલાંની લડતો વખતે આપણે કાર્યક્રમ હંમેશા ગાંધીજીએ ઘડ્યો છે. તેઓ બેઠા છે. તેઓ હુકમ આપે એ ઉઠાવીએ. તેઓ જેમ કહે તેમ કરવું એ સૈનિકોનું કામ છે....

‘....પણ ધારો કે, સરકારે બધાને પકડી લીધા તો, તો શું કરવું? જો એમ થાય, જો સરકાર ગાંધીજીને પકડી લે,

તો પછી કોઈ કદમબદમની વાત નાહ. પછી દરેક હિંદીની-જેણે આ દેશમાં જન્મ લીધો છે તે દરેકની ફરજ રહેશે કે, આ દેશની આઝાદી તુરત ને તુરત હાંસલ કરવાને એને જે કંઈ સૂઝે તે બધું કરી છૂટવું....

‘બીજો કોઈ માર્ગ નથી. આઝાદ થવું છે. ગુલામી હવે એક ઘડી પણ ન ખપે.’

એટલે બધા નેતાઓને સરકારે ગિરફતાર કરવાની વાત લોકોએ બાળી એટલે ‘સૌ પોતપોતાનો નેતા’ એ રાહે ગાંધીજીએ આપેલા એવાન ‘કરેંગે યા મરેંગે’ પ્રમાણે દેશવ્યાપી ભારે આંદોલન ચલાવ્યું.

સરકારે મહાત્માજીને આગાખાન મહેલમાં અને સરદારશ્રીને અહમદનગરના કિલ્લામાં પૂર્યા.

આ આખરી જેલયાત્રામાં આંતરકાની જૂની બિમારીથી સરદાર બહુ પીડાયા અને છેક નોખાઈ ગયા !

બિમારીનો હુમલો દિવસો સુધી ચાલતો અને તે વખતે તેમને અસહ્ય વેદના થતી. તેમનાથી સૂઈ શકાતું પણ નહિ. કલાકોના કલાકો સુધી તેમને બેસી રહેવું પડતું. કંઈ ખોરાક પણ લઈ શકાતો નહિ. માત્ર પાણી પીને રહેતા !

૧૯૪૩ના ઉનાળામાં સરદારશ્રીનું વજન પંદર રતલ થતી ગયું. બીજી વાર વીસ રતલ થતી ગયું !

આમ છતાં સરકારે સરદારશ્રીને પોતાના ડોક્ટરને તબિયત બતાવવાની પરવાનગી ન જ આપી.

તે વખતે ચાલી રહેલા બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ૧૯૪૫માં જર્મનીએ નમતું આપ્યું. છતાં બપાત હજી રણમેદાનમાં હતું.

હિંદના લોકોનો યુદ્ધમાં સક્રિય સહકાર મળે, તો યુદ્ધનો જલદી અંત આવે, એવા વિચારથી વાઈસરોયે જેલમાં પૂરેલા નેતાઓને ૧૯૪૫ની પંદરમી જૂને મુક્ત કર્યા. વાઈસરોયે બધા પક્ષોની પરિષદ ૨૫મી જૂને સિમલામાં બોલાવી.

૨૭. દેશની કટોકટીની વેળાએ

સરદારશ્રી જેલમાંથી છૂટીને સીધા ગાંધીજીને મળ્યા. ત્યાંથી સિમલા ગયા.

પરંતુ ત્યાં મળેલી પરિષદનું કશું આશરપદ પરિણામ આપ્યું નહિ !

મુસ્લિમ લીગના નેતા જનાબ ઝીણાસાહેબે સિમલામાં અડકડ વલણ ધારણ કર્યું.

સરદારશ્રી ત્યાંની પરિસ્થિતિ પરથી પામી ગયા કે, કોંગ્રેસના કારાવાસ દરમિયાન મુસ્લિમ લીગે અંગ્રેજ સરકારની મદદથી પોતાની સ્થિતિ પાકી કરી નાખી હતી !

પછી તો વાતાવરણ વધારે ને વધારે તંગ બનતું ગયું.

આ એઈને કોંગ્રેસના અગ્રગણ્ય કેટલાક મોવડીઓને પણ લાગવા માંડ્યું કે, હિંદના ભાગલા પાડવા સિવાય દેશમાં સુખ શાંતિ સ્થાપવાં મુશ્કેલ છે !

તેથી આ અંગે વિચારણા કરવા તા. ૧૪મી જૂન ૧૯૪૭ને રોજ નવી દિલ્હીમાં કોંગ્રેસની બેઠક ભરવામાં આવી. એમાં ફક્ત કોંગ્રેસ મહાસમિતિના સભ્યોને જ આમંત્રણ હતું.

વાતાવરણ ગમગીનીભર્યું હતું. બધાનાં મન ચિંતાતુર

હતાં. કેટલાક આગેવાનોની આંખમાં આંસુ પણ ઊંભરાઈ આવ્યાં.

સરદાર સાહેબના હૃદયમાં દુઃખનો પાર નહોતો. પણ તેમણે પોતાની અનોખી રીતે બધાને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું :

‘જિંદગીભર મુલકની એકતા મારે પ્રયત્નરીલ રહો છું. તમારા કોઈનાય કરતાં આ ભાગલાના કરાવથી મને ઓછું દુઃખ નથી થતું.’

‘પણ મારા મનમાં વસી ગયું છે કે, આ કરાવ સ્વીકાર્યા સિવાય બીજો રસ્તો નથી. દેશના ભાગલા પાડવાના બોગે પણ અંગ્રેજ સરકારને અહીંથી વિદાય કરવામાં હડાપણ અને મુખ છે.’

‘અવિધ્યની મોટી જૂરાઈને અટકાવવા ખાતર આ જૂરાઈને સ્વીકારીને પણ અંગ્રેજ પાપને અહીંથી વિદાય કરવામાં હડાપણ છે.’

‘એ દૃષ્ટિને ખ્યાલમાં રાખીને હું કકળાટ કરતા મારા સાથી મિત્રોને આ કડવો ઘૂંટડો પીવાને વીનવું છું.’

ત્યાર પછી પંદરમી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ને રોજ ભારત સ્વતંત્ર બહાર થયું. પાકિસ્તાનની પણ સ્થાપના થઈ. અને અંગ્રેજ સત્તાએ આ ભૂમિ પરથી વિદાય લીધી.

પરંતુ એ સુક્ષિપ્તકાળમાં આનંદ માણવાનું ભારતવાસીઓના નસીબમાં લખાયું નહોતું.

હિંદ અને મુસલમાન કેટલાંય વર્ષોથી ભાઈ-ભાઈ તરીકે, એક પ્રજા તરીકે અને શાંત પડોશી તરીકે હળીમળીને રહેતા હતા, તેઓના દિલમાં શેતાને વાસ કર્યો !

નિર્દોષ સ્ત્રીઓ અને બાળકોના લોહીથી ભૂમિ રંગદોળાઈ,

અધિવેશન થઈ !

ધર્મને નામે માણસો ઇન્સાન મટી હોવાન બની ગયા !
એકબીજાની મા-બહેનોની, ભોરતોની ઈજ્જત લૂંટાવા લાગી !

સાંભળતાં શરમ અને કમકમાં છૂટે એવાં અમાનુષી ઘોર
દુષ્ટત્વો થવા માંડ્યાં !

આ બધું ગાંડપણ અને ઘોર હિંસા બેઠને મહાત્મા
ગાંધીજીનું દિલ દુઃખથી દ્રવી ઉઠ્યું. એમની વેદનાનો પાર
નહોતો.

મહાત્માજી દુઃખીઓનાં, પાશવતાના બોગ બનેલાં સ્ત્રી-
પુરુષો-બાળકો-વૃદ્ધોનાં આંસુ લૂછવા અને તેઓનાં દુઃખી
દિલને દિલાસો આપવ. નીકળી પડ્યા.

બંગાળ, કલકત્તા, દિલ્હી, બિહાર એમ બધે વૃદ્ધ વયે
ગાંધીજી દુઃખી દિલે ધૂમવા લાગ્યા. રાત્રિવસ એ મથામણમાં
જ ગાંધીજી રહેતા.

અને ત્યાં તો ૩૦મી જાનેવારી ૧૯૪૮નો ગોઝારો દિવસ
ઊગ્યો. ગાંધીજી સાંજની પ્રાર્થનામાં જતા હતા, ત્યાં જ એક
ભારતવાસીએ અહિંસાના પૂજારી ગાંધીબાપુની હત્યા કરી !

આખો દેશ બગબગી ઊઠ્યો !

લાખો હૈયાં રડી ઊઠ્યાં !

૨૮.

સરદારની અભૂતપૂર્વ કામગીરી

આવી ગંભીર કટોકટીની ઘડીએ આપણા આઝાદ દેશનું
સુકાન વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુજી અને ઉપવડાપ્રધાન
સરદાર સાહેબને સોંપવાનું હતું.

સરદાર સાહેબના હાથમાં ગૂંહખાતું હતું. એટલે દેશની
અંદર સુલેહશાંતિ જળવાય, હિંદુ-મુસલમાનો સૌ કેાખી
વેરઝેર કાઢી નાખીને બાઈચારાથી અને પ્રેમથી રહે એવી
પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવાની હતી.

વળી બીજે પણ એક અતિવિકટ સવાલ દેશ આગળ
ઊભો હતો.

ભારત સ્વતંત્ર તો થયું. પણ એમાં અસંખ્ય નાનાંમોટાં
દેશી રાજ્યો આવેલાં હતાં. એ બધાંના વિલીનીકરણનો મૂંઝ-
વતો કાયદો સરદાર સાહેબ આગળ આવીને પડ્યો હતો.

પરંતુ સરદાર સાહેબ ખૂબ સ્વસ્થતાથી, પ્રેમથી, ધીરજથી
અને કુનેહથી તનતોડ પરિશ્રમ ઉઠાવીને એ અતિવિકટ
સવાલનો સતોષકારક નકાલ લાવી શક્યા.

એ દિવસોમાં સરદાર સાહેબની તબિયત ખૂબ નાજુક
હતી. છતાં એને ન ગણકારતાં સરદાર સાહેબે દેશને ઘણી
મોટી કટોકટીમાંથી ઉગારી લીધો.

દુનિયાના ઇતિહાસમાં આવેા બનાવ કદી બનવા પામ્યો
નથી. આ એક અભૂતપૂર્વ અનુષ્ઠાન સિદ્ધિ હતી.

રશિયાના મહાન નેતા બુક્રેવે આપણા દેશમાં આવ્યા
હતા. તેમણે સરદારની આ અપૂર્વ સિદ્ધિ બેઠને સુબ્ધ
બનીને કહ્યું હતું :

‘તમે લોકો ખરા છે ! રાજ્યોનો અંત લાગ્યા વિના
તમે કેવી રીતે દેશી રાજ્યોનો અંત લાવી શક્યા ?’

આ પ્રકારની શાંત કાંતિ અન્ય કોઈ દેશમાં ભાગ્યે જ
ઉદભવી શકે એમ હતી.

આ સિદ્ધિનો યશ સરદાર સાહેબને ફાળે જાય છે. જગતના ઇતિહાસમાં આ કામગીરીને લીધે સરદાર સાહેબ અમર થઈ ગયા છે.

સરદાર સાહેબે વિલીનીકરણનું આ અદ્ભૂત કાર્ય કેવા પ્રેમભાવથી અને મૈત્રીભર્યા ઉપાયોથી કર્યું હતું, એનું એક ઉદાહરણ પૂરતું થશે.

શ્રી રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના જૂના સાથી અને આશ્રમવાસી હતા. તેઓ ૧૯૫૪ની સાલમાં આખું હવાફેર માટે ગયા હતા. ત્યાં અહ્મદ રાજ્યના નરેશની તેમણે મુલાકાત લીધી હતી.

રાવજીકાકાએ અહ્મદ નરેશને વાતચીત દરમિયાન પૂછ્યું :

‘આપને સરદાર સાહેબનો અનુભવ કેવો થયો ?’

અહ્મદ નરેશે ઉમંગકાબેર જવાબ આપ્યો :

‘સરદાર સાહેબ ! એ તો અમારા પૂજ્ય વડીલ. અમારાં માળાપ હોય એવા પ્રેમથી અમારી સાથે વર્ત્યા. અમને પ્રેમ અને વાતસલ્યભાવથી જીતી લીધા. અમારા હૃદયમાં અમારો હિતની વાત ઉતારી.’

રાવજીકાકાએ વધુ બાબતો ખાતર પૂછ્યું :

‘પણ તમારાં રાજ્ય લેવાની વાત શી રીતે તમે સૌએ સ્વીકારી ? તમારા પર ગેરવાજબી સત્તાનું દબાણ કરેલું હશે ને ?’

અહ્મદ નરેશ માળા ફેરવતાં ફેરવતાં બોલ્યા :

‘સરદાર સાહેબ તો ગયા. અને આ માળા ફેરવતાં ફેરવતાં હું સાચી જ વાત કરીશ.

‘અમારા પર તેઓશ્રીએ કોઈ પણ પ્રકારનું દબાણ કર્યું નથી. અમે પહેલાં તો તેમનાથી ડરતા હતા.

‘અમને લાગેલું કે, અમારાં દિલ કુબલીને સત્તાના ભેરે સરદાર સાહેબ અમને સતાવશે, તો અંગ્રેજ સ્વતંત્ર વેળાએ લોડ ડેલહાઉસીના પગલાથી સન સત્તાવનમાં એવો બળવો થયો હતો, તેવો બળવો નવી ભારતીય સરકાર સામે ભારતના રાજાઓ પોકાર્યા વિના રહેશે નહિ.

‘સરદાર સાહેબે તો સત્તાનો સોટો ન ચલાવ્યો. પ્રેમની ગંગા અમારા જીવનમાં વહેવડાવી, અમને અમારા સાચા સ્વાર્થ-ધર્મ સમજાવ્યો અને માળાપ છોકરાંને સમજાવે, સતોષે તેમ અમને પોતાના કરી લીધા અને સંતોષ્યા.

‘અમને પ્રેમ અને ઉદારતાથી સંતોષ્યા ન હોત અને કેવળ સત્તાનું બળ વાપર્યું હોત, તો બીજું તો કંઈ નહિ પણ ભારતના નાનામોટા બધા રાજાઓના જૂથમાં એટલી શક્તિ તો હતી જ કે ભારતના અનેક ભાગલા થઈ જત ! કંપની સરકારે અમારી મિલકતનો વારસદાર કોને ઠરાવ્યો એનો નિર્ણય કરવાનો અમારો હક છીનવી લીધો. તેને પરિણામે ૧૮૫૭નો બળવો થયો. એવો બળવો થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ આ વખતે પણ દેખાતો હતો.

‘પણ સરદાર સાહેબે તો અમારી મિલકત અને રાજસત્તા એ બંનેનું અમારી પાસે દેશને સમર્પણ કરાવ્યું. તેવું સમર્પણ, પ્રેમ, દેશદાજ અને ઉદારતા સિવાય થાય નહિ.’

૨૯.

વીરની અંતિમ વિદાય !

સરદાર સાહેબને આંતરરાષ્ટ્રી અને કબજિયાતની પ્રથમથી જ તકલીફ હતી.

પરંતુ દેશના કાર્યના દબાણને લીધે એની સારવાર કરવાનો તેમને પૂરતો સમય મળ્યો નહિ. શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સાચવવામાં સેવાના કાર્યક્રમને મુલતવી રાખવાનું સરહારને ગમતું નહિ.

૧૯૪૨ની જ વાત છે. ગાંધીજીએ જૂળ આઝાદ કરીને સરહારને થોડો વખત આરામ કરવા જણાવ્યું. એટલે તમના જૂળ આઝાદને વશ થઈને ૧૯૪૨ની બન્યુઆરીની આખરમાં સરહાર મુરત પાસે હરિયાકિનારે આવેલા હજીરા નામના સ્થળે હવાફેર કરવા માટે ગયા હતા.

હજીરામાં તેઓ લગભગ સવા મહિનો રહ્યા. એટલામાં તો દેશનો રાજદ્વારી મામલો એટલો બધો ઉગ્ર થઈ ગયો કે, એ એકાંત સ્થળ છોડ્યા વિના સરહારશ્રી આગળ બીજા છુટકો જ ન રહ્યો.

સરહારે માથાની યાદમાં હજીરા છોડ્યું.

આ વાતની ગાંધીજીને બહુ થતાં તેમણે સરહારને પત્ર લખી જણાવ્યું :

‘ગમે ત્યાં ફરો, પણ આરામના, સ્નાનના અને ખાવાના વખત સાચવશો. વાઈસરોય આ બધું સાચવે છે તો આપણે કેમ નહિ ?’

પરંતુ સરહારે તો તબિયતની હરકત કર્યા વિના રખડવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. એમાં બધી સગવડો શી રીતે સચવાય ?

એટલે ગાંધીજીએ ફરીથી કાગળમાં ચેતવણી આપી : ‘આંતરડાં હજી ટેકાણે નથી પડતાં એમાં નવાઈ નથી. એને લાંબો આરામ જોઈએ જ.’

પરંતુ કમિયોગી સરહાર કહેતા :

‘લાંબો વખત આરામ લઈને એકલું શરીર જ સાચવ સાચવ કર્યાં કરવું એના કરતાં કામ કરતાં કરતાં થોડાં વરસ પહેલાં મરી જવાય તો શું થઈ ગયું ?’

વળી લાંબી મુદતના જેલનિવાસમાં સ્વમાની, શિસ્તબદ્ધ સરહાર સાહેબને પોતાના શરીરને ખાતર અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી કોઈ ખાસ સગવડ માગવાની ટેવ નહિ.

પરિણામે શરીરની વધતી જતી પીડા સરહારશ્રી મૂંઝે મોંઝે અને પ્રસન્ન ચિત્તે સહન કર્યા કરતા હતા.

અહમદનગર કિલ્લાનાં જે વરસ તો તેમનાં સતત અસહ્ય માંદગીમાં જ ગયાં.

ગાંધીજીને સરહારની આંતરડાંની બ્યાધિની હંમેશાં ચિંતા રહ્યા કરતી. તેઓ ડોક્ટરને કહેતા :

‘આંતરડાંને તમે સંભાળો. હું સરહારના હૃદયને સંભાળીશ.

બાણે ઇશ્વરે જ ગાંધીજીના મુખમાંથી એ શબ્દો ન ઉચ્ચાર્યા હોય !

૩૦મી બનેવારી ૧૯૪૮ને રોજ ગાંધીજીની હત્યા થઈ ! તેના આઘાત સરહારશ્રીને એટલો ભારે લાગ્યો કે, પત્ની માર્ચે તેમને હૃદયરોગનો પ્રથમ હુમલો થયો !

તે વખતે ડૉ. મુશીલાબહેન નચ્ચર ત્યાં જ હતા. તેમણે સરહારશ્રીને પથારીમાં મુવાડી દીધા અને તેમને જરૂરી સારવાર આપવામાં આવી.

દેશના નસીબે એ હુમલામાંથી સરહારશ્રી બચી ગયા.

મોર્ફિયાની અસરમાંથી સરહારશ્રી બચ્યા કે તરત ડૉ. મુશીલાબહેન તરફ એકાદ બહુ જ આદ્ર સ્વરે તેમણે કહ્યું :

‘હું તો બાપુ પાસે જતો હતો. તે’ મને શાને રોકી રાખ્યો? અને આજે શુક્રવારનો યોગ પણ હતો.’

સરદારશ્રીના આ શબ્દો બાપુ પ્રત્યેના તેમના પ્રેમના દ્યોતક હતા.

સરદાર આઝાદ ભારતના ઉપવડાપ્રધાન હતા તથા તેમના હાથમાં ગૂંઢખાતું હતું તેથી તેમને શિરે બારે જવાબદારીઓ હતી. એટલે તબિયતની ચિંતા ક્યાં વિના તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય-કર્મ કર્યે જતા હતા.

પછી તો સરદારને હૃદયરોગના હુમલા વારંવાર આવતા. એ દર્દ ધીમે ધીમે વધતું ગયું.

સરદાર સાહેબની ૭૬મી વર્ષગાંઠ ૩૧મી ઓક્ટોબર ૧૯૫૦ને રાજ દેશભરમાં જિજ્ઞવવામાં આવી.

ગુજરાતે તે પ્રસંગે મહોત્સવ માણ્યો.

‘... ગમે તેવી નરમ તબિયત હોવા છતાં સરદારે સૌને મળવાનો લાભ જતો ન કર્યો અને અમદાવાદ આવ્યા.

અને સારું થયું કે સરદાર આવ્યા. ગુજરાતને તેમનાં દર્શન થયાં.

જતાં પહેલાં સરદાર સાહેબ પોતે પણ આંખ બરીને પોતાની મૂળ કર્મભૂમિ અને ત્યાંના પોતાના જૂના સાથીઓને જોઈ શક્યા.

ગુજરાતની ફૂલપાંખડી સ્વીકારીને અમદાવાદથી દિલ્હી ગયા. પરંતુ દિલ્હી ગયા પછી સરદારશ્રીની તબિયતે પાછો જીથલો ખાધો.

૧૯૫૦ની ફૂલી ડિસેમ્બરે આંતરરાષ્ટ્રીય વેદના અસહ્ય હતી અને અંત નજીક આવ્યો છે એવું બહુ સમજી ન ગયા સૌ.

એમ ‘ચિંદગીકા ચે તમાશા ચંદ રોજ’ એ પંક્તિ સરદારના મુખમાંથી વારંવાર નીકળ્યા કરતી હતી.

તે સાલ દિલ્હીમાં ટાઠ આકરી હતી. ડોક્ટરો વારંવાર સરદાર સાહેબને મુંબઈ જવા સમજાવતા.

એટલે સરદાર મુંબઈ જવા તૈયાર થયા. ડોક્ટરોએ મુંબઈવારે સવારે સરદારશ્રીને વિમાન મુંબઈ લઈ જવા માટેની ગોઠવણ કરવાનું સૂચવ્યું.

મુંબઈમાં બુધવાર પછી તબિયતમાં હીક સુધારો જણાયો. પરંતુ ઇન્ધરને એ મજૂર ન હતું! એટલે ગુરુવાર પછી જીથલો ખાધો અને શુક્રવાર તા. ૧૫મી ડિસેમ્બર ૧૯૫૦ને રાજ સવારે ૬-૩૭ ને સમયે સરદારશ્રીએ આ જગતમાંથી સદાને માટે વિદાય લીધી.

આ શોકજનક સમાચાર બધે ફેલાઈ જતાં મુંબઈના આગેવાનો અને પ્રધાનો બિરલા હાઉસમાં જઈ પહોંચ્યા.

વડા પ્રધાન જવાહરલાલજી, રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદજી, રાબજી, શ્રી ગોવિંદ વલ્લભ પંત વગેરે આગેવાનો પણ થોડા જ કલાકમાં દિલ્હીથી વિમાનમાં મુંબઈ આવી પહોંચ્યા.

બિરલા હાઉસની અંદર અને બહાર હરેકની આંખ આંસુથી છલકાતી હતી. કરોડો હૃદયને રડતાં મૂંઝીને સૌના આદરપાત્ર સરદાર સાહેબ ચિર શાંતિમાં પોદી ગયા.

ગુજરાતના રક્ષક, માર્ગદર્શક અને શિરછત્ર સમા સરદારને ગુજરાત ઠી વીસરી શકે એમ નથી. સરદાર આપણા હૃદયમાં અમર થઈ ગયા છે.

સરદારશ્રીને આપણાં કેટિ કેટિ વંદન હો !

૩૦.

સરદારશ્રીનાં પ્રેરક વચનો

જે સેવા કરે છે અને ચારિત્ર્યવાન છે એ જ સાચા કુળવાન છે.

હકની વાત હિંમતથી કહેવી.

શુદ્ધ રાજનીતિવાળા પુરુષો રાજ્યમાં સ્તંભરૂપ છે.

છતની ઘડીએ નમ્ર થવું જોઈએ.

હારછત આપનાર મંદિર છે.

મોજશોખમાં ઘડી પણ ન રહે. જાગૃત થાઓ.

ગુલમની સામે થતાં શીખો. તેનો બચથી સ્વીકાર ન કરો.

રાજ્ય પ્રબળને ખાતર, રાજ્યને ખાતર પ્રબળ નથી.

ગુલમની સામે થવું એ પ્રબળનો ધર્મ છે.

સ્તંભ્યનિષ્ઠ પુરુષ કોઈ દિવસ નિરાશ થતો નથી.

ચારિત્ર્ય ખીટ્યું હશે, તો યુદ્ધિ તો ખૂબ ખીલવાની છે.

દેશની સેવા કરવામાં જે મીઠાશ છે તેવી કથામાં નથી.

સુંદર વસ્ત્રોથી માણસ શોભતો નથી, સુંદર આચરણ એ જ માણસની શોભા છે.

આજનું કામ કરો, કાલનું કામ એની મેળે થઈ જશે.

સાચો માર્ગ તો એ રહ્યો કે પોતે પગભર થવું.

ભગવાન દુઃખીમાં દુઃખી માણસમાં પડેલો છે.

રોટલો ઘરમાં ઘડાય છે, તેમ કપડું ઘરમાં બનવું જોઈએ.

આપણે એકઠા થઈને કામ કરીશું તો દેશને મહત્તાને શિખરે પહોંચાડીશું.

હું કાયરતાનો કટ્ટર યત્ન છું.

ન્યાયને ખાતર અને અન્યાયની સામે લડતાં શીખો.

પ્રબળની ઉન્નતિનો આધાર તેની હિંમત, તેના ચારિત્ર્ય અને ભોગ આપવાની તેની શક્તિ ઉપર રહેલો છે.

આખરે લોકો ઉપર છાપ તો આપણા ચારિત્ર્યની જ પડવાની છે. સેવક કેટલો ત્યાગી, સેવાભાવી અને ધીરજવાળો છે એ છાપ ગામ લોકો ઉપર પડે છે.

આળસ છોડી દો, વહેમો ફગાવી દો, હર છોડી દો, કુસંપનો ત્યાગ કરો, કાયરતા ખંખેરી નાખો, હિંમત રાખો, બહાદુર બનો, આત્મવિશ્વાસ રાખતા શીખો. આટલું શીખશો તો તમે ઈચ્છશો તે એની મેળે આવી મળશે.

ગામ પોતે સ્વાશ્રયી બને અને બીજાની તરફ જોવું ન પડે
જોનું નામ સ્વરાજ્ય.

યુવાનોમાં ફેલાયેલું ચેતન કાષ્ટિક ના હોય. એ પ્રકાશ
હીવાની જ્યોત જેવો નહિ, પણ સૂર્યના જેવો સ્થાયી હોય,
તો દેશનું કલ્યાણ થવાનું છે.

દેશનું કલ્યાણ નથી મારા હાથમાં કે નથી ગાંધીજીના
હાથમાં. એ યુવાનોના હાથમાં છે.

હરેક દેશમાં સ્વતંત્રતા યુવાનોએ મેળવેલી છે, પચાવેલી
છે અને ભવિષ્યના યુવાનોને આપેલી છે.

જ્યાં જ્યાં જોડૂતને દુઃખ પડે છે, ત્યાં ત્યાં મારું
હિલ દુભાય છે.

દુઃખ વિના સુખ નથી. સમજીને દુઃખ વેડવું એ સારામાં
સારો માર્ગ છે.

વિનયથી, વિવેકથી ચાલવું. આપણા જે હક હોય તે
મજબૂતપણે માગવા.

સાચું છે તે અનુસરો.

નેતાપણું સેવામાં રહેલું છે.

ભૂલેલાંને માફી આપો. તેમની જોડે મહોળાત કરો.

એકબીજાની ચાહી સુગલી ન કરવી જોઈએ.

એ આપણી બહેનો, માતાઓ, સ્ત્રીઓ આપણી સાથે
નહિ હોય તો, આપણે આગળ ચાલી શકવાના નથી.

કઠોરમાં કઠોર હૃદયને પણ પ્રેમથી વશ કરી શકાય છે.
અને સામાની કઠોરતાના પ્રમાણમાં આપણો પ્રેમ તેટલો જ
સળગ હોય તો જરૂર આપણે જીતી શકીએ.

ગામની શોભા ગામના વકીલો કે ડોક્ટરો ઉપર નથી,
પણ ગામે કેટલા સેવકો પેદા કર્યા તે ઉપર છે.

દુરાચારીના મતને લાચારીથી કબૂલ કરી લેવો એમાં પ્રજા
ચડવાની નથી, પણ જરૂર પછડાવાની છે.

જે મોતથી ડરે છે તેને મોટે ખંડક છે.

સત્યને માર્ગે વળવું હોય, તો ધૂરાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ,
ચારિત્ર્યને સુધારવું જોઈએ.

ગુલમીમાં ગુલમી રાજ્ય પણ પ્રજા એકત્ર થાય છે ત્યારે
તે સામે ટકી શકતું નથી.

આ ધરતી ઉપર જે કોઈને છાતી કાઢીને ચાલવાનો
અધિકાર હોય, તો તે ધરતીમાંથી ધનધાન્ય પેદા કરનાર
જોડૂતને જ છે.

મારો ધર્મ પોતે બચત રહી તમને નિરંતર બચત
રાખવાનો છે.

મોક્ષનો માર્ગ તો આપણા જ હાથમાં છે. કંઈક સંયમે
શીખવાના છે, કંઈક પાપો ધોવાનાં છે, કંઈક મિથ્યાભિમાન
હોય તે છોડવાનાં છે.

સામ્રાજ્યની ઓથમાં ભરાવા કરતાં પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કરવામાં રાજ્યની સલામતી રહેતી છે.

બહુ બોલવાથી લાભ નહિ, પણ હાનિ થાય છે.

રાતદિવસ જેને પરનિંદા કરવાની ટેવ છે તેની સ્થિતિ દયાજનક થઈ જાય છે, તેને સાંભળનારની સ્થિતિ પણ દયાજનક થાય છે.

તમારા કાન પણ સભ્યતા શીખે, નિંદા સાંભળવામાં ન ટેવાય એ ધ્યાન રાખજો.

સારું કામ ચત્કિંચિત્ પણ કરશો તો હજારો ભાષણના કરતાં તે સારું ગણાશે.

મારી ઇશ્વરને પ્રાર્થના છે કે આપણને બધાને તે અંતર દષ્ટિની શક્તિ આપો.

ભગવાન કોઈને બીજાના દોષોને માટે સબ્બ કરતા નથી. દરેક માણસ પોતાના જ દોષે દુઃખી થાય છે.

ખરું જોતાં સરદારીમાં નહિ પણ સિપાહીગીરીમાં જ સુખ રહેલું છે.

નામદાના મોત કરતાં બહાદુર અને આબરૂદારના મરણ મરતાં શીખો.

આપણે આપણાં ટૂંકાં મન અને ઇર્ષાદ્રવ છાંડીએ.

સત્તાધીશોની સત્તા તેમના મૃત્યુ સાથે જ સમાપ્ત થાય છે. જ્યારે મહાન દેશભક્તોની સત્તા તેમના મૃત્યુ પછીથી જ ખરો અમલ ચલાય છે. પ્રજા તેમના જીવનનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમના ગુણ ગાય છે અને અકાનિશ તેમનું સ્મરણ કરે છે.

